

Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri

Editör:

Prof. Dr. Halil İbrahim Bulut

Yazarlar:

Prof. Dr. Osman Aydınlı

Doç. Dr. Mehmet Ümit

Doç. Dr. Ali Avcu

Doç. Dr. Adem Arıkan

Yrd. Doç. Dr. Kadir Gömbeyaz

Bu eser, İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenen 39019 nolu "İslam Mezhepleri Tarihi Klasik Kaynakları ve Özellikleri" adlı projenin bir neticesidir.

İstanbul 2018

**Zeydiyye Ekolü'nün Erken Dönem
Temel Kaynakları**

Doç. Dr. Mehmet ÜMİT*

* Doç. Dr. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi ABD.

1. Zeydiyye Ekolü

Emeviler döneminde ayaklanan (122/740) Hz. Hüseyin'in torunu Zeyd b. Ali'yi destekleyenlere Zeydiyye adı verilmiştir. Zeydiyye, fikrî olarak Kâsım Ressî (246/860) ve nesli tarafından sistematize edilmiş, daha sonra Kâsım'ın torunu ve Yemen Zeydî Devleti'nin kurucusu olan Hadi İlelhak Yahya b. el-Hüseyin (ö. 298/911) ile mezhep esaslarının genel çerçevesi oluşmuştur.¹ Bu bağlamda temel mezhep esasları, Tevhîd, Adl, el-Va'd ve'l-Vaîd, el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyu ani'l-Münker ve İmâmet'tir.²

Zeydîler kendi aralarındaki hâkim anlayışa göre, Hz. Hüseyin'den sonra, Hasan ve Hüseyin evladından ilim, cesaret, takva, adalet, hürriyet, erkek ve reşîd olma gibi gerekli nitelikleri taşıyan ve imâmetini ilan edip, kendi adına davette bulunarak mücadeleye giren kişinin imam olması gerektiğini savunurlar.³ Bununla birlikte Zeydîlerin arasında çoğunluğu teşkil etmese de, Kur'an ve Sünnete göre hareket etmek şartıyla Hasan ve Hüseyin soyundan olmayan birinin imame-tini de meşru kabul edenler bulunmaktadır.

Zeydîler ilk olarak Hazar Denizi'nin güneyinde Taberistan, Deyleman, Gilan bölgesinde 250/864 yılında Hz. Hasan evladından Hasan b. Zeyd (ö. 270/884) liderliğinde⁴ devletlerini kurdular. Bu Zeydî devletin siyasi alt yapısı, Yahya b. Abdullah (ö. 176/792'dan sonra) ve Muhammed b. Kâsım et-Talekânî (ö. 219/834) gibi mevcut iktidarla başı dertte olan Fatıma evladının, iktidar merkezinden uzakta olan söz konusu bölgelere gelip faaliyetlerde bulunmalarıyla

1 Zeydiyye'nin doğuşu ve görüşleriyle ilgili olarak bkz. Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar*, İSAM Yay., İstanbul 2010, ss. 37-79, 161-62, 202-215; amlf, "Usûlü'd-Dîne İlişkin İlk Zeydî Metinler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 6, sayı: 11, Çorum 2007, ss. 81-102.

2 Hâdi İlelhak Yahya b. Hüseyin (298/911), *Usûlü'd-Dîn*, (thk. Abdullah b. Muhammed eş-Şazeli, *Mecmûu Resâil-i'l-Hâdi ile'l-Hak* içinde) Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Ammân 1421/2001, ss. 191-196. Ayrıca bkz. Yusuf Gökalp, "Zeydiyye Mezhebinin Görüşleri, Kültürel Mirası ve İslam Düşün-cesine Katkıları", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2007), ss. 95-112.

3 Zeydîlerin imâmet için öne sürdükleri şartlar hakkında bkz. Ebû Tâlib Nâtk bi'l-Hak (ö. 424/1033), *Kitâbu's-siyer* (Eymen Fuad Seyyid, *Târîhu'l-mezâhibi'd-diniyye fi bilâdi'l-Yemen hattâ nihâyeti'l-kar-ni's-sâdisi'l-hicri*, Dâru'l-Mısriyyeti'l-Lübânîyye, Kâhire 1408/1988, içinde ss. 281-283), s. 281.

4 Taberistan Zeydîleri hakkında bkz. Hasan Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydîleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Ün. SBE., İstanbul 1998, ss. 66 vd.

oluşturmuştur.⁵ Fikrî alt yapısı da Medine yakınlarında Ress'te bir ders halkası oluşturan Kâsım Ressî'ye çok çeşitli beldelerden gelip, onun fikirlerini öğrenip, memleketlerine geri dönen öğrencileri⁶ ve yine Kâsım Ressî'nin öğretilerini yaymak amacıyla muhtelif beldelere gönderdiği dâîleri⁷ vasıtasıyla hazırlanmıştır. Bu yerler arasında Taberistan bölgesi de yer alır. Nitekim Kâsım Ressî, Taberistan halkından Ubeydullah b. Sehl ve Hişam b. el-Müsennâ adında iki kişinin tevhid ve Allah'ın sıfatları konusundaki insanların ihtilaflarına dair sorduğu soruları konu alan risale kaleme almıştır.⁸ Söz konusu bölgede yaklaşık altmış beş yıl bağımsızlığını muhafaza eden Zeydî Devleti'nin sonraki liderleri, Hasan b. Zeyd'in kardeşi Muhammed b. Zeyd (ö. 287/900), Hasan b. Ali el-Utrûş (ö. 304/916) ve Hasan b. Kâsım'dır (ö. 316/928). Hasan b. Kâsım'ın Samaniler tarafından öldürülmesinden sonra Zeydîler, Taberistan'daki hâkimiyetlerini tamamen kaybederek, Deylem ve Gîlan'a çekildiler.⁹ Onlar daha sonraki dönemde bölgede, genel olarak Kâsım Ressî ile Hasan b. Ali el-Utrûş'un (ö. 304/916) görüşlerini benimseyerek iki ayrı gruba ayrılmışlardır. Sonuçta Taberistan, Deyleman, Gilan beldelerinde yaşayan Zeydîler, sürekli bağımsızlıklarını muhafaza edememesine, etkinlik alanları zamanla daralmasına ve nüfusları azalmasına rağmen, X./XVI. yüzyılın sonlarına kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir. Yaklaşık olarak bu tarihlerde bölgede yaşayan Zeydîlerin çoğunluğu, Safevilerin, hâkimiyetleri altındaki insanları İmamiyye Şiası'na geçirme faaliyetlerinin yoğun olduğu bir konjonktürde On iki İmam Şiîliği'ne geçmişlerdir.¹⁰

Zeydîler bir diğer devletlerini, Kâsım Ressî'nin (ö. 246/860) torunu Hâdî ile'l-Hak Yahya b. Hüseyin (ö. 298/911) liderliğinde 284/897 yılında Sa'de merkezli olarak Yemen'de kurmuşlardı. Bu devlet, Taberistan Zeydî Devleti'ne göre çok daha uzun ömürlü olmuştur. Yemen Zeydîleri, zaman zaman bağımsızlıklarını kaybetse de günümüze kadar varlıklarını sürdürmeyi başarmışlardır.¹¹ Nitekim bunun da etkisiyle Zeydî ve Mu'tezilî kaynakların pek çoğu, buradaki özel

5 Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, ss. 141 vd.; Yusuf Gökalp, *Zeydilik ve Taberistan'da Yayılışı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1999, ss. 50-62.

6 Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, s. 168.

7 Ebü'l-Hasan Hüsameddin Humeyd b. Ahmed Muhallî (652/1254), *Hadâiku'l-Verdiyye fî Menâkibi Eimmeti'z-Zeydiyye*, I-II, Mektebetü Bedr li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', San'a 1423/2002, c. II, s. 7.

8 Bu risalenin Arapça metni ve notlandırılmış İngilizce çevirisi için bkz. Binyamin Abrahamov, "The Tabaristanis' Question Edition and annotated translation of one of al-Kâsım ibn İbrâhîm's Epistles", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 11 (Jerusalem 1988), ss. 16-54.

9 Bkz. Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydîleri*, ss. 68-157.

10 Adem Arkan, "Gîlan'da Son Zeydî Yönetim (Âl-i Karkiyâ)", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 20 (2009) ss. 1-26, ss. 20-25. Krş. Wilferd Madelung, *Religious Trends in Early Islamic Iran*, The Persian Heritage Foundation, New York 1988, s. 92; Abdu'r-Refî', *Cumbiş-i Zeydiyye der İran*, İntişârât-ı Âzâd-ı Endişân, Tahran 1359, ss. 140-141.

11 Yemen Zeydîliği hakkında bkz. Yusuf Gökalp, *Şiî Gelenekte Alternatif Bir İktidar Mücadelesi Erken Dönem: Zeydilik*, Araştırma Yay., Ankara 2014, ss. 131 vd.

ve genel kütüphaneler vasıtasıyla bugüne gelebilmiştir. Günümüzde Yemen'in Sa'de merkezli olarak Kuzey bölgelerinde yaşayan Zeydiler nüfusun yaklaşık üçte birini (8-10 milyon) teşkil ederler.¹²

Bu genel bilgilerden sonra Zeydiyye ekolünün mezhebî/kelâmî görüşlerine ilişkin erken dönem kaynaklarına geçebiliriz. Bu hususta öncelikle, Zeydî imam-ları taklide karşı oldukları, vehbî değil, kesbî bilgiyi kabul ettikleri ve içtihadı benimsedikleri için özellikle erken dönem imamlarının *Mecmû* şeklinde derlenen pek çok eserleri olduğu ve bunların çoğunluğunun da günümüze ulaştığını belirtmeliyiz. Sonra söz konusu Zeydî imamları ve âlimlerinin eserlerini verirken genel olarak itikadi konulara ilişkin eserlerine değinecek, diğer eserlerine ise ihtiyaç oldukça işaret edeceğiz. Ayrıca burada erken dönem derken, Zeydiyye'nin doğuş, teşekkül ve devletleşme dönemi eserlerinden örnekleri ele alacağımızı belirtmek isteriz.

12 Zeydiyye mezhebi teşekkül süreci, tarihsel gelişimi ve temel itikadi görüşleriyle ilgili olarak bkz. Mehmet Ümit, *Zeydî İmâmet Düşüncesinin Teşekkülü*, Ankara 2012, 22-49.

2. Zeydiyye Ekolü'nün Mezhebî/Kelamî Görüşlerine İlişkin Kaynakları

2.1. İlk Zeydiyye Dönemi Kaynakları

2.1.1. Zeyd b. Ali ve Mecmûu Kütübi ve Resâili Zeyd b. Ali:

Zeyd b. Ali (122/740), Hz. Hüseyin'in torunu olup, 75-80/694-699 yıllarında Medine'de doğdu. Babası Ali b. Hüseyin Zeynelâbidîn'in (94/712) vefatından sonra kendisinden yaklaşık 18 yaş büyük olan ağabeyi Muhammed Bâkır'ın gözetiminde Medine'de yetişti. Babası, kardeşi Muhammed, Ebân b. Osmân'dan, Urve b. Zübeyr ve Ubeydullâh b. Ebî Râfi'den rivayette bulundu. Hz. Ali'nin vakıflarının idaresi hususunda rekabette oldukları amca çocukları Hasanoğullarına karşı Hüseyinoğullarının sözcülüğünü yaptı. Babası Ali b. Hüseyin ve ağabeyi Muhammed Bâkır siyasi konularla aktif olarak pek ilgilenmezken Zeyd b. Ali bu konularla ilgileniyor ve iktidarın icraatlarıyla ilgili değerlendirmelerde bulunuyordu. Bu durum Emevî iktidarının da dikkatini çekti. Nitekim bu hususta Halife Hişam b. Abdilmelik tarafından Şam'da sorgulanmıştı. Sonuçta Zeyd b. Ali Kûfelilerin davetiyle 122/740 yılında Emevîlere karşı bu şehirde ayaklanmış, ancak umduğu desteği bulamayarak başarısız olmuş ve ayaklanmasının üçüncü gününü akşamı öldürülmüştür. Bu ayaklanmada Kûfe Şiîlerinden önemli bir kısmı ondan desteklerini geri çekmişlerdi. Bunda etkili olan sebeplerin başında, Hz. Ali'den önce halife olan Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer hakkında görüşünü sordukları Zeyd b. Ali'nin, dedesi Hz. Ali'yi en üstün kabul etmekle beraber onları da hayırla anması ve meşru halifeler olarak kabul etmesinin yer aldığı kaydedilir. Bu ayaklanmada Kûfe Şiîlerinden Zeyd b. Ali'yi destekleyenlere onun ismine atfen Zeydiyye adı verilmiştir. Dolayısıyla Zeydiyye grubu siyasi olarak bu ayaklanmayla ortaya çıkmıştır.

Zeyd b. Ali'ye nisbet edilen eserler, *Mecmûu Kütübi ve Resaili'l-İmam Zeyd b. Ali b. el-Hüseyin b. Ali b. Ebî Talib* başlığı altında neşredilmiştir.¹³ Bu eser içinde şu metinlere yer verilir: *Kitâbu'l-İmân, Kitâbu Tesbiti'l-İmâme, Kitâbu Tesbiti'l-Vasıyye, Kitâbu'l-Cevâb ale'l-Mücbire, Kitâbu's-Safve, Kitâbu Medhi'l-Kille ve Zemmi'l-Kesre, Maktelü Osman, Risâletü İmam Zeyd b. Ali ilâ Ulemâi'l-Ümme, Risâletü'l-Hukûk, er-Risâletü'l-Medeniyye, Cevâbât ve Fetâvâ'l-İmam Zeyd, Tefsîru'l-Âyât min Kitâbillâh, Cevâbu'l-İmam Zeyd alâ Vâsıl b. Atâ fi'l-İmâme, Cevâb alâ Ehadi'n-Nasâra, Cevâbât alâ Suâlâti Bekr b. Hârise, Cevâbâtihi aleyhi's-Selâm alâ Es'ileti'l-Müteferrika, min Hutebi'l-İmâm*

13 Thk. İbrahim Yahya ed-Derî el-Hamzî, Merkezü Ehli'l-Beyt li'd-dirasâti'l-İslâmiyye, Sa'de 1422/2001.

Zeyd b. Ali, min Mükâtebâti'l-İmam Zeyd b. Ali, Min Makâlâti ve Kelâmi'l-İmam Zeyd b. Ali, min Duâi'l-İmam Zeyd b. Ali, min Eş'âri'l-İmam Zeyd.

Zeyd b. Ali'ye nisbet edilen bu metinleri ayrıntılı olarak ele almamakla birlikte genel olarak bu metinlerin önemli bir kısmının ona aidiyetinin şüpheli olduğunu belirtmek isterim. Bunlara örnek vermek gerekirse:

a.Kitâbu Tesbîti'l-İmâme:¹⁴ Madelung, Strothmann ve Mahir Cerrâr gibi çağdaş araştırmacılar, bu risalenin, Zeyd b. Ali'ye ait olmayıp daha sonra Zeydiyye içinde hâkim olan Cârûdî anlayışa paralel olarak kaleme alındığına işaret ederler.¹⁵ Sâlih Ahmed Hatîb de, bu risalenin, Yemen Zeydî Devleti'nin kurucusu Hâdî İlelhak Yahya b. Hüseyin'e (298/911) ait olduğunu belirtir.¹⁶

b.Kitâbu Tesbîti'l-Vasıyye: İbrâhim Yahya ed-Dersî el-Hamzî,¹⁷ Muhammed Takî Hâkim¹⁸ ve Muhammed Yahya Sâlim İzzân¹⁹ tarafından ayrı ayrı neşredilmiştir. Bu risalede zikredilen görüşlere baktığımızda onun da, Zeyd b. Ali'ye atfedilmesi pek mümkün gözüküyor. Nitekim Zeyd b. Ali ve Zeydiyye üzerine araştırmaları olan Strothmann ve Madelung da bu risaleyi otantik kabul etmezler.²⁰ Zira burada, Hz. Ali'nin, vasıflarıyla imam olduğunu öne süren Cârûdîlere paralel bir anlayış ortaya konulur.²¹ Ancak Zeyd b. Ali, Hz. Ali'nin vasîlikle/vasiyetle değil, kendisi dışında kalan ümmete üstünlüğü nedeniyle imam olduğu anlayışındadır. Oysa burada vasiyet fikri işlenmektedir. Ayrıca bu risalede, Hz. Ali, Hasan ve Hüseyin'in vasıflarıyla önceden imam tayin edildiği, onlardan sonra da imametin Hz. Hasan ve Hüseyin soyundan en üstün, dini en iyi bilen, Allah yolunda kılıcıyla meşhur olup, Allah'ın Kitabı'na çağıranda olduğu ifade edilir.²²

14 Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib (122/740), *Kitâbu Tesbîti'l-İmâme*, (*Mecmûu Kütübî ve Resâli'l-İmâmî'l-A'zam Emîrî'l-Mü'minîn Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib*, içinde ss. 177-194)thk. İbrâhim Yahya ed-Dersî el-Hamzî, Merkezi Ehli'l-Beyt, Sa'de 1422/2001.

15 Bkz. R. Strothmann, "Das Problem der Literarischen Persönlichkeit Zaid b. 'Ali" *Der Islam* 13 (1923); Wilferd Madelung, *Der İmâm al-Qâsim ibn İbrâhîm und die Glaubenslehre der Zaiditen*, Walter de Gruyter & Co. Berlin 1965, s. 53; Maher Jarrar, "Some Aspects of İmamî Influence on Early Zaydite Theology" (*İslamstudien Ohne Ende* içinde ss. 201-223), DMG (Deutsche Morgenlandische Gesellschaft), 2002, s. 209. Ayrıca bkz. Mehmet Ümit, *Zeydî İmâmet Düşüncesinin Teşekkülü*, Ankara 2012, 69. Almanca metinlerin çevirilerindeki katkularından dolayı Samiye San Hanıma teşekkür ederim.

16 Sâlih Ahmed Hatîb, *Zeyd b. Ali el-müfterâ aleyh*, Menşûrâtu Mektebeti'l-Faysaliyye, 1404/1984, s. 89.

17 Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib (122/740), *Kitâbu Tesbîti'l-Vasıyye*, (*Mecmûu Kütübî ve Resâli'l-İmâmî'l-A'zam Emîrî'l-Mü'minîn Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib*, içinde ss. 195-212)thk. İbrâhim Yahya ed-Dersî el-Hamzî, Merkezi Ehli'l-Beyt, Sa'de 1422/2001.

18 Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib, *el-Vasıyye ve'l-İmâme*, thk. Hasan Muhammed Takî Hakîm, Dâru'z-Zehrâ, Beyrut 1412/1991.

19 Zeyd b. Ali, *Kitâbu Tesbîti'l-Vasıyye*, Muhammed Yahya Sâlim İzzân, Dâru't-Türâsi'l-Yemenî, San'a 1412/1992.

20 Bkz. Strothmann, "Das Problem der literarischen Persönlichkeit Zaid b. 'Ali" *Der Islam* 13 (1923); Madelung, *Der İmâm al-Qâsim ibn İbrâhîm* s. 53.

21 Mesela bkz. Zeyd b. Ali, *Kitâbu Tesbîti'l-Vasıyye*, (Dersî neşri), ss. 196 vd. , 208-210.

22 Zeyd b. Ali, *Kitâbu Tesbîti'l-Vasıyye*, (Dersî neşri), ss. 195-210.

Zeydiyye içerisinde bu anlayış, Zeyd b. Ali'de çok sonra bu şekilde ifade edilmiştir. Sâlih Ahmed Hatîb de, risalenin ravilerinden bazılarının hadis âlimlerince cerh edildiği için risalenin ona nisbetinin sıkıntılı olduğunu belirtir.²³

c.Kitâbu's-Safve: Nâcî Hasen²⁴ ve Dersî²⁵ tarafından tahkik edilip, yayımlanmıştır. Bu risale de, Cârûdî anlayışa paralel görüşler serdedildiğinden Madelung ve Strothmann tarafından Zeyd b. Ali'ye ait kabul edilmez. Daha sonraki Zeydîler tarafından kendi anlayışlarına uygun olarak kaleme alındığı belirtilir.²⁶

d.Cevâbu Zeyd b. Ali alâ Vâsıl b. Atâ fi'l-İmâme:²⁷ Bu risalede, imametın hidayet imamları yanında Allah'ın emaneti olduğu, Hz. Peygamber'in vefatından sonra meydana gelen ilk ihtilaf olan imâmeti/hilafeti bir topluluğun zorla aldıkları ifade edilir. Bu hususlar, Zeyd b. Ali'nin imamete ilişkin anlayışıyla pek uyuşmuyor.²⁸ Dolayısıyla daha sonraki Zeydîler tarafından kendi anlayışlarına uygun bir şekilde yazılmış gibi gözüküyor.

Bunlar dışında Zeyd b. Ali'ye imamet konusunda sorulan sorulara verdiği cevaplar olarak çeşitli bilgiler kaydedilir. Ancak bu bilgilere baktığımızda daha sonraki Zeydîler tarafından kendi görüşlerini desteklemek için Zeyd b. Ali'nin ağzından söylenmiş fikirler olduğu görülmektedir. Örnek olarak birkaç tanesini vereceğiz.

Zeyd b. Ali'ye imamet hakkında sorulduğunda onun, Ehl-i Beyt dışındakilerin sancağının/imametinin dalâlet sancağı olduğunu ifade eder.²⁹ Zeyd'in, Hişam'dan kendisine yaptığı zulmü, itrete zulmü ilk başlatanlar olarak nitelediği şeyheyne nisbet eder.³⁰ Zeyd b. Ali'ye Hz. Ali'nin imam olup olmadığı sorulur. Zeyd de, Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'den sonra imam olduğunu, ondan sonra Hz. Hasan ve Hüseyin'in imam olduklarını, buna delilin Hz. Peygamberin onları cennet gençlerinin efendileri olarak zikretmesini, onlardan sonra imamın Hasan

23 Hatîb, *Zeyd b. Ali el-Müfterâ aleyh*, ss. 86-87.

24 Zeyd b. Ali, *Kitâbu's-Safve*, thk. Nâcî Hasen, Beyrut 1409/1989.

25 Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib (122/740), *Kitâbu's-Safve*, (*Mecmûu Kütübi ve Resâili'l-İmâmi'l-A'zam Emîrû'l-Mü'minîn Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib*, içinde ss. 218-250), thk. İbrâhim Yahya ed-Dersî el-Hamzî, Merkezu Ehli'l-Beyt, Sa'de 1422/2001.

26 Bkz. Strothmann, "Das Problem der Literarischen Persönlichkeit Zaid b. 'Ali" *Der Islam* 13 (1923); Madelung, *Der Imâm al-Qâsim*, s. 53-54. Ayrıca bkz. Jarrar, "Some Aspects of Imamî Influence on Early Zaydite Theology", s. 209; Ümit, *Zeydî İmâmet Düşüncesinin Teşekkülü*, s. 70.

27 Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib (122/740), *Cevâbu Zeyd b. Ali alâ Vâsıl b. Atâ fi'l-İmâme*, (*Mecmûu Kütübi ve Resâili'l-İmâmi'l-A'zam Emîrû'l-Mü'minîn Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib*, içinde ss. 352-353)thk. İbrâhim Yahya ed-Dersî el-Hamzî, Merkezu Ehli'l-Beyt, Sa'de 1422/2001.

28 Zeyd b. Ali'nin imametle ilgili görüşleri için bkz. Ümit, *Zeydî İmâmet Düşüncesinin Teşekkülü*, s. 60-69.

29 Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib, *Mecmûu Kütübi ve Resâili'l-İmâmi'l-A'zam Emîrû'l-Mü'minîn Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib*, thk. İbrâhim Yahya ed-Dersî el-Hamzî, Merkezu Ehli'l-Beyt, Sa'de 1422/2001, s. 381-382.

30 Zeyd b. Ali, *Mecmûu Kütübi ve Resâil*, s. 382.

ve Hüseyin evladından kılıcıyla ortaya çıkıp, Allah'ın Kitâbı ve Peygamberin sünnetine davet eden kimsenin olduğunu, kapısını kapatıp evinde oturanın, iyiliği emredip kötülükten sakındırmayanın imam olmadığını ifade eder.³¹

Bu fikirler, Zeyd b. Ali'nin görüşleriyle değil, sonraki Zeydîlerin, özellikle Cârûdîlerin görüşleriyle benzerlik göstermektedir. Dolayısıyla sonraki Zeydîler kendi anlayışları çerçevesinde tarihî yeniden inşa etme çabası içine girmiş gibi gözükmektedir. Ayrıca söz konusu fikirler *Mecmûu kütüb ve resâil*'in başka yerlerinde geçen ve Hz. Ali'den önceki halifeleri Zeyd'in meşru kabul ettiğini ihsas ettiren ifadelerle de çelişmektedir.³²

e. Tefsiru Garîbi'l-Kur'an: Farklı neşirleri³³ yapılan bu eserde, Zeyd b. Ali'ye atfedilir. Bu esere göre Zeyd b. Ali bazı ayetlerdeki anlamı kapalı kavramları kısa bir şekilde yorumlar. Bu yorumlardan bazıları şöyledir: 'Yedullahi Mağlûle'nin³⁴ anlamı 'O, hayrı yapmayı ister' şeklindedir.³⁵ "Yedullahi fevka ey-dihim"³⁶ de "yed" in anlamı, 'O'nun kudreti, gücü'dür.³⁷ "Küllü şey'in hâlikun illâ vechehu"³⁸ daki 'Vech'in anlamı, "O'nun zâtıdır".³⁹ Yusuf suresi 106. ayetteki "müşrikün", Allah'ı mahlukâtına benzetenlerdir. Böylece onlar bilmeden Allah'a şirk koşuyorlar.⁴⁰ En'am 1. ayetteki "zulumât" küfür, "nur" iman anlamındadır.⁴¹ "Yok ettiğimiz kasaba halkının ahirette ceza görmemek üzere bize dönmemesi imkansızdır" (21. Enbiya 95) ayetinin anlamı, "helak ettiğimiz kasaba halkının gerçeğe dönmeyecekleri ve tövbe de etmeyecekleri kaçınılmaz oldu" şeklindedir.⁴²

31 Zeyd b. Ali, *Mecmûu Kütübî ve Resâil*, ss. 383-384. Krş. Neşvânü'l-Hımyerî, *el-Hûru'l-În*, s. 241-242.

32 Mesela bkz. Zeyd b. Ali, *Mecmûu Kütübî ve Resâil*, ss. 252, 282-283. Ayrıca bkz. Ümit, *Zeydî İmâmet Düşüncesinin Teşekkülü*, 71.

33 Bu neşirlerden bazıları şunlardır: İmam Ebu'l-Hüseyin Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebi Talib (ö. 122/740), *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ani'l-Mecid*, thk. Muhammed Yusufuddin, Hayderabad 1422/2001; Zeyd b. Ali b. Hüseyin (nisbet edilir), *Tefsîru Garîbi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Cavad el-Hüseyini el-Celali, Mektebü'l-İ'lami'l-İslami, 1418 Kum. Son neşrin ekinde ayrıca *Kitabu's-Safve* (ss. 511-550) ve *Kitabu'l-Kille ve'l-Kesre*'den seçilmiş kısımlar (ss. 551-559) yayınlanmıştır.

34 Maide 5/64.

35 Zeyd b. Ali, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'an*, Berlin Yazması, Varak 38b. Burada yazmadan aktarılan kısımlar, R. Strothmann'ın "Das Problem der Literarischen Persönlichkeit Zaid b. Ali", 1-52, (*Der Islam* 1923) makalesinde yazmadan aktarılan metinlerden alınmıştır. Bu nedenle bundan sonra önce yazmanın varak numarası, daha sonra Strothmann'ın söz konusu makalesinin ilgili sayfası verilecektir. Strothmann, 8.

36 Fetih 48/10.

37 Zeyd b. Ali, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'an*, Varak 62a'dan naklen Strothmann, 8.

38 Kasas 28/88.

39 Zeyd b. Ali, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'an*, Varak 53b'dan naklen Strothmann, 8.

40 Zeyd b. Ali, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'an*, Varak 45b'dan naklen Strothmann, 8.

41 Zeyd b. Ali, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'an*, Varak 39a'dan naklen Strothmann, 8.

42 Zeyd b. Ali, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'an*, Varak 47b'den naklen Strothmann, 8.

Zeyd b. Ali'ye atfedilen *Tefsîru Garîbi 'l-Kur 'ân*'da geçen yukarıdaki ayet yorumlarını değerlendirdiğimizde karşımıza, ayetlerde Allah'a beden ve cisim oluşu çağrıştıracak antropomorfik ifadeleri tevil edip, teşbih ve tecsim⁴³ ehline karşı mücadele eden bir Zeyd b. Ali şahsiyeti çıkıyor. Ancak bu hususlar, çağdaşı Vâsıl b. Atâ da bile net değildir. Ayrıca teşbihî ifadelerin te'vîli ve Allah'ın mahlukâta benzetilmesinden kaçınılması vb. tartışmaların, felsefe kitaplarının mütalaasından sonra ortaya çıktığı bilinmektedir.⁴⁴ Bu tartışmalarla ilgili olarak Hayyât'ın belirttiği⁴⁵ Mukatil b. Süleyman (150/767), Dâvud el-Cevâribî, Dırar b. Amr, Hafs el-Ferd ve Eş'arî'nin zikrettiği⁴⁶ Hişam b. el-Hakem, Hişam b. Salim el-Cevâlikî, Mukatil b. Süleyman, Ebû'l-Huzeyl el-Allaf, Sekkâk, Hafs el-Ferd, Hüseyin en-Neccâr, Hişam el-Fûtî, Abbâd b. Süleyman, Abdullah b. Küllâb gibi isimlere baktığımızda, bu konunun, II./VIII. asrın ikinci yarısından itibaren ve özellikle son çeyreğinde gündeme geldiği görülecektir. Söz konusu tartışmalar bu dönemden itibaren yoğunlaşmaya başladığından, kanaatimizce bu fikirlerin ve onların ifade edildiği *Tefsîru Garîbi 'l-Kur 'ân*'ın Zeyd b. Ali'ye ait olması pek mümkün görünmemektedir.

Ayrıca şayet bu fikirler Zeyd b. Ali'ye ait olsaydı, Zeyd'ten sonra ona yakın olanlar arasında söz konusu fikirleri devam ettirip, geliştirenlerin olması gerekirdi. Oysa biz, Zeyd'in taraftarları arasında ve daha sonra teşekkül eden Zeydiyye mezhebi içerisinde III./IX. asrın ilk çeyreğine kadar bu ve benzer fikirleri ileri sürenleri göremiyoruz.⁴⁷

f. *Tefsîru Âyâtın min Kitâbillah*: Zeyd b. Ali'ye atfedilen bu risalede onun, Kur'an ayetlerinde geçen "dalâl" ve "idlâl" kavramlarıyla ilgili olarak, bunların iki anlama geldiğini; (i) Dalâletle isimlendirme ve dalâlet ehlinin de azaba uğrayacaklarına hükmetme, (ii) Mâsiyetten sonra yardımsız bırakma (hızlân) ve terk etme şeklinde anlaşıldığı belirtilir.⁴⁸ Aslında bu görüşler de Mu'tezile'nin

43 Teşbih ve tecsim tartışmaları ile ilgili olarak bkz. W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, Umran yay., Ankara 1981, ss.310-312.

44 Osman Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebu'l-Huzeyl Allaf*, Ankara Okulu yay., Ankara 2000, ss. 76-90, 147-167.

45 Ebû'l-Hüseyin Abdurrahim b. Muhammed b. Osman el-Hayyât, *Kitâbu'l-İntisâr ve'r-Reddu alâ İbni'r-Rävendî el-Mulhid*, Mektebetu'l-Külliyâti'l-Ezheriyye-Dâru'n-Nedveti'l-İslamiyye, Beyrut-Kahire, 1987-1988, ss. 89, 132.

46 Ali b. İsmail Ebû'l-Hasan Eş'arî, *Kitâbu Makâlâti'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfi'l-Musallîn*, thk. Helmut Ritter, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1980, ss. 207-218.

47 Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi-Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar*, İSAM Yay., İstanbul 2010, ss. 89-90.

48 Zeyd b. Ali, *Tefsîru Âyâtın min Kitâbillah*, thk. İbrâhîm Yahyâ ed-Dersî el-Hamzî, (*Mecmûu Kütübi ve Resâili'l-İmâm Zeyd b. Ali*, Merkezu Ehli'l-Beyt ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Sa'da 2001, 322-351 içinde), 342-343; a.g.e., Berlin Yazması, varak 14a'dan naklen Strothmann, 9. Ayrıca bkz. Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, s. 90.

yorumlarına benzer görüşlerdir. Dolayısıyla bu eserin de Zeyd b. Ali'ye aidiyeti şüphelidir.⁴⁹

Zeyd b. Ali'ye atfedilen eserlerden biri de *Kitâbu'l-Mecmû'* veya *Müsne-dü İmam Zeyd* adlı eserdir. Zeydîler tarafından bu eser, fıkıh ve hadis alanında temel metinlerinden ve fıkıh konusunda derlenmiş ilk hadis kitabı olarak kabul edilir. Zeydîler tarafından şerhleri yapılmıştır.⁵⁰ Bunlar dışında yakın zamanlarda Cemal eş-Şâmî tarafından Zeydî ve diğer kaynaklardan Zeyd b. Ali'ye atfedilen ifadeler derlenip, neşredilmiştir. Burada diğer pek çok konu yanında imanın artması ve eksilmesi, günahların kullardan olması, kader, mehdi gibi itikadî-kelamî konularda Zeyd b. Ali'ye atfedilen ifadeler aktarılır.⁵¹

2.2. Teşekkül Dönemi Kaynakları

2.2.1. Kâsım Ressî ve Mecmûu İmam Kâsım b. İbrâhim:

Kaynaklarda, Ebû Muhammed el-Kâsım b. İbrahim b. İsmail b. İbrahim b. el-Hasan b. el-Hasan b. Ali b. Ebî Talib'in doğum tarihi zikredilmemekle birlikte 246/860 yılında 77 yaşında vefat ettiği belirtilir.⁵² Buradan hareketle onun 169/785 yılında doğduğunu söyleyebiliriz. Babası, Hüseyin el-Fahî (ö. 169/785) ayaklanmasına katıldığı⁵³ için söz konusu ayaklanma bastırıldığında kaçmış, ancak kısa sürede yakalanıp hapsedilmiştir. Zeydî bir kaynağa göre, Kâsım doğmadan önce babası hapse girer ve on yedi yıl hapiste kalır. Biyografik kaynaklar, Kâsım'ın gençliği ve yetiştiği çevre hakkında fazla bilgi vermezler. Kâsım, babası hapisteyken ailesiyle birlikte Abbasi iktidarından korunmak için Eş'ar dağlarına yerleşir.⁵⁴ Rivayette belirtilen Eş'ar dağı, Mekke ile Medine arasında bulunur ve burada Cüheyne kabilesinin yaşadığı ifade edilir.⁵⁵ Bu rivayetten, Kâsım'ın gençlik yıllarını Mekke, Medine ve belirtilen bu yerde geçirdiği ve burada yaşayan insanlardan yardım gördüğü anlaşılmaktadır.

49 Zeyd b. Ali'nin itikadî-kelamî konulardaki görüşleri ve ona atfedilen bazı eserlerle ilgili olarak bkz. Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, ss. 88-93.

50 *Kitabu'l-Mecmû'* muhtevası, Zeyd b. Ali'ye aidiyeti hususundaki tartışmalar ve şerhleri için bkz. A.K. Kazi'nin, "Notes On The Development of Zaidi Law", *ABR NAHRAIN*, c. II, Leiden 1960-1961 s. 36-40, s. 37; Kadir Demirci, *Zeydiyye'nin Hadis Anlayışı*, (Basılmamış doktora tezi) AÜSBE, Ankara 2005, ss. 61-66; Eren Gündüz, *İmam Zeyd b. Ali el-Mecmû'u'l-Fıkhî Adlı Eseri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri*, Basılmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi SBE., Bursa 2007, ss. 116-118, 137-231.

51 Cemal eş-Şâmî (der.), *Câmiu'l-İmam Zeyd b. Ali-I*, yy., 1439/2017, ss. 59-69.

52 Nâtk Bilhak, *İfâde*, s. 127; Muhallî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, c. II, s. 6.

53 Ebû'l-Ferec el-İsfehânî, *Mekâtîlu'l-Tâlibiyyin*, ss. 375, 382.

54 el-Fakîh el-Kâdî el-Hüseyin b. Ahmed b. Ya'kûb, *Siretu'l-İmâm el-Mansûr Billah el-Kâsım b. Ali el-Iyâni*, thk. Abdullah b. Muhammed el-Habeşi, Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, San'a 1996, ss. 143-4.

55 el-Hasan b. Ahmed b. Ya'kûb el-Hemdânî, *Sıfatu Cezîreti'l-Arab*, thk. Muhammed b. Ali el-Ekva' el-Havâley, Dâru'l-Yemâne, Riyad 1974, ss. 62, 273, 320.

Abbasi Halifesi Me'mun döneminde, büyük kardeşi Muhammed b. İbrahim 199/815 tarihinde ayaklandığında⁵⁶ Kâsım, Mısır'da bulunmaktadır.⁵⁷ Me'mun, Kâsım'ı, çeşitli tekliflerle iktidara tehdit oluşturmayacak bir duruma getirerek kontrol altında tutmak ister.⁵⁸ Ancak bu girişimi sonuçsuz kalınca, Kâsım b. İbrahim'i dönemin Mısır valisi Abdullah b. Tâhir'den ister.⁵⁹ Arama faaliyetlerinin artmasından dolayı Mısır'da kalması mümkün olmayan Kâsım, Hicaz ve Tihâme beldelerine geçer.⁶⁰ Abdullah b. Tahir, Mısır'a 211/826 yılında vali olarak atanır⁶¹ ve 213/828 yılına kadar burada görevine devam eder.⁶²

Bu bilgiler ışığında Kâsım'ın Mısır'dan 211/826 yılından önce ayrılmadığını anlıyoruz. Dolayısıyla burada yaklaşık on iki yıl kalmıştır.⁶³ Burada kaldığı dönemde, Kur'an dışında, Yahudî ve Hıristiyan kutsal kitapları Tevrat, Zebûr ve İncili incelediğini söyler.⁶⁴ Madelung, Mısır'daki ikameti esnasında ayrıca Hıristiyan teolojisi ve felsefesine ilişkin eserleri incelediğini, Müslüman ve gayr-Müslim bilim adamlarıyla tartışmalarda bulunduğunu ifade eder.⁶⁵

Zeydî kaynaklara göre Mu'tasım döneminde 220/835 yılında Kûfe'de Muhammed b. Mansûr el-Murâdî'nin evinde, Zeydîlerin ileri gelenlerinden Ahmed b. İsa b. Zeyd, Kâsım Ressî, Abdullah b. Musa b. Abdullah b. el-Hasan, Ebû Muhammed el-Hasan b. Yahya b. el-Hüseyin b. Zeyd ve Muhammed b. Mansûr el-Muradî buluşurlar ve Kâsım Ressî'ye biat ederler.⁶⁶ Bundan sonra da Mekke, Medine ve Kûfeli taraftarları da ona biat ederler. Kâsım'ın bu faaliyetlerini haber alan Mu'tasım, onun üzerine Boğa el-Kebîr komutasında bir ordu gönderir. Bunun üzerine Kâsım, Yemen taraftarlarına kaçar ve orada gizlenir.⁶⁷ Ancak o, bugün bilinen Yemen'e hiç gitmediğinden *el-İfâde*'yi tahkik eden, bu ibarenin

56 Taberî, *Târîh*, VIII, 528.

57 Ali b. Bilâl, *Tetimmetu Mesâbih*, ss. 563-4; Nâtk Bilhak, *İfâde*, ss. 109, 121.

58 Bkz. el-Kâdî Abdullah Muhammed b. Hamza b. Ebi'n-Necm es-Sa'dî (646/1248) (der.), *Dureru'l-Ehâdîsi'n-Nebeviyye bi'l-Esânîdi'l-Yahyaviyye*, thk. Yahya Abdulkarim el-Fudayl, Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, Beyrut 1982, ss. 179-180; Muhallî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, c. II, s. 3.

59 Nâtk bi'l-Hakk, *İfâde*, s. 121; Muhallî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, c. II, s. 4.

60 Nâtk bi'l-Hakk, *İfâde*, 121; Muhallî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, c. II, s. 4.

61 Taberî, *Târîh*, c. VIII, s. 615; Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf el-Kindî el-Misrî (350/961), *Târîhu Vulâtu Mısır*, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, Beyrut 1987, ss. 143-145.

62 Kindî, *Târîhu Vulâtu Mısır*, s. 145.

63 Nâtk Bilhak, onun Mısır'da yaklaşık on yıl kaldığını ifade eder. Bkz. *İfâde*, s. 121.

64 Ali b. Bilâl, *Tetimmetu Mesâbih*, s. 565.

65 Wilferd Madelung, "al-Rassî, al-Kâsım b. İbrâhîm", *EI* (2), Leiden 1994, c. VIII, s. 453.

66 Ali b. Bilâl, *Tetimmetu Mesâbih*, ss. 558-562; Nâtk Bilhak, *İfâde*, s. 122-123; Abdullah b. Hamza, Ebû Muhammed b. Süleyman b. Hamza b. Ali b. Hamza b. el-Hasan b. Abdîrrahman b. Yahya b. Abdillâh b. el-Hüseyin b. el-Kâsım b. İbrahim b. İsmail b. İbrahim Tabâtabâ b. el-Hasan b. el-Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib (614/1217), *Kitâbu'ş-Şâfi*, I-IV (iki ciltte), Mektebetü'l-Yemeni'l-Kübrâ, San'a 1986, c. I, s. 264; Muhallî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, c. II, s. 5. Muhallî biatın 219/834 yılında olduğunu söyler.

67 Ali b. Bilâl, *Tetimmetu Mesâbih*, s. 564; Abdullah b. Hamza, *Kitâbu'ş-Şâfi*, c. I, s. 264; Nâtk Bilhak, *İfâde*, s. 122.

Yemen taraflarına, yani Hicaz ve Medine beldelerine gittiği şeklinde anlaşılması gerektiğini ifade eder.⁶⁸ Kâsım, buradayken Rey, Cibal, Taberistan, Belh, Talekan, Cüzcan ve Merveruz gibi çeşitli beldelere amcaoğulları başta olmak üzere diğer dâîlerini gönderdiği ve bunun sonucunda bölge halkının kendisine biat ettiği belirtilir.⁶⁹ Yine buradayken Basra ve Ehvaz'dan önde gelen taraftarları olan Adl ehlinin Kâsım'la yazıştıkları ve onun davetine olumlu cevap verip, kendisini destekleme hususunda Mu'tezile'den daha isteklisinin olmadığı ifade edilir.⁷⁰

Zeydî kaynaklardan aktardığımız bu bilgilerle ilgili olarak İslam Tarihi kaynaklarına baktığımızda; Boğa el-Kebîr'in Hicaz ve Medine'ye gelişi, Vâsık döneminde 230-3/844-7 yılları arasında bölgede çıkan isyanları bastırmak içindir.⁷¹ Mu'tasım döneminde onun Hicaz'a gelişinden söz edilmez. Boğa el-Kebîr'in Vâsık döneminde Hicaz'a geliş nedeniyle ilgili olarak Kâsım b. İbrahim'in ismindenise hiç bahsedilmez. Zeydî kaynaklarda aktarılan bu hadise, muhtemelen 219/834 yılında Muhammed b. el-Kâsım b. Ömer'in Talekan'da ayaklanmasından⁷² sonra iktidarın kendilerinden şüphelendiği ve takibata maruz bıraktığı, genelde Alioğullarının özelde Zeydî liderlerinin arasında Kâsım b. İbrahim'in de olması hadisesidir. Ayrıca Vâsık döneminde Boğa el-Kebîr Hicaz'a geldiğinde Kâsım'ın da takibata maruz kalması muhtemeldir. Dolayısıyla iki farklı zamandaki takibat, birleştirilerek aktarılmış olabilir.

Mütevekkil döneminde Kâsım'ın iktidarla ilişkisi ve iktidarın ona karşı tavrına dair herhangi bir kayıt tespit edemedik. O, muhtemelen bu dönemde Medine ve Zü'l-Huleyfa yakınlarındaki 'er-Ress' denilen yerde bir mülk satın alarak yerleşti.⁷³ Burada ölene dek eserlerini yazmakla ve başta Kûfe ve Batı Taberistan olmak üzere çeşitli beldelerden kendisini ziyarete gelen taraftarlarına öğretilerini anlatmakla meşgul olduğu belirtilir. Kâsım, Ress'de 246/860 yılında vefat etmiştir.⁷⁴ Ressî nisbesi de buradan gelmektedir. O, İmamiyye Şiası imamlarından Musa Kazım (ö. 183/799), Ali er-Rıza (ö. 203/818), Muhammed el-Cevad et-Taki (ö. 220/835) ve Ali en-Nakî (ö. 254/868) dönemlerine tanıklık etmiştir.

68 Nâtk bi'l-Hakk, *İfâde*, s. 121, dipnot 1.

69 Ali b. Bilâl, *Tetimmetu Mesâbih*, s. 564; Nâtk Bilhak, *İfâde*, s. 121.

70 Ali b. Bilâl, *Tetimmetu Mesâbih*, ss. 564-5; Nâtk Bilhak, *İfâde*, s. 121.

71 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. X, s. 302 vd.

72 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. X, s. 282.

73 Nâtk Bilhak, *İfâde*, s. 127; Muhallî, *Hadâiku'l-Verdiyye*, c. II, s. 6. Makrizî, Ress denilen bölgenin Kâsım'ın babasına ait olduğunu fakat Ebû Ca'fer el-Mansûr onu takibata maruz bıraktığı için burada kalamayıp Multan'a gittiğini belirtir. Bkz. Taqiyyuddin Ahmed b. Ali b. Abdulkadir Makrizî (845/1441), *Kitâbu'n-Nizâ ve'l-Tehâsum fima beyne Benî Ümeyye ve Benî Hâşim*, thk. Hüseyin Munis, Dâru'l-Meârif, Kahire 1984, ss. 102-3.

74 Nâtk Bilhak, *İfâde*, 127; Muhallî, *Hadâiku'l-Verdiyye*, c. II, s. 6.

Kâsım'ın ilmi yönüne baktığımızda, muhtelif konularda pek çok eser yazdığını görürüz. Ayrıca onun, babası İbrahim, Musa b. Ca'fer ve diğerleri aracılığıyla Ca'fer-i Sâdık'tan rivayetlerini topladığı bir kitabı vardır.⁷⁵ Zeydiyye içerisinde Mu'tezile'ye yakın görüşlerin eserlerinde açıkça geçtiği ilk yazarlardan olan Kâsım Ressî'nin, dönemindeki Mu'tezilîlerle ilişkileri bağlamında kaynaklarda fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Bu bağlamda sadece Zeydî kaynaklarda Ebu'l-Kâsım el-Ka'bî el-Belhî'den nakille, Ca'fer b. Harb'in (ö. 236/851) Kâsım Ressî ile görüştüğü, kelimanın ince meselelerini birlikte müzakere ettikleri, Kâsım'ın yanından ayrıldıktan sonra arkadaşlarına, ilmî vukufiyetine işaret ederek onun gibi birisini görmediğini ifade ettiği aktarılır.⁷⁶

Kâsım, Zeydî yazarlarca Ehl-i Beyt ailesinin yıldızı, kelim başta olmak üzere, fıkıh, hadis, zühd gibi çeşitli alanlarda temayüz eden, bu konularda eserler veren, görüşlerini yayan birisi olarak tarif edilir.⁷⁷ Bu gayretleri sonucunda Hazar Denizinin güneyinde Taberistan Zeydîleri arasında onun görüşlerine tabi olan gruba Kâsımiyye adı verilmiştir. Yemen'de de, bölgede Zeydî devleti kuran Hâdî İlelhak, Kâsım Ressî'nin torunu olduğu için Yemen Zeydîliği denince akla Kâsımiyye gelir. Ancak bu anlayışa tabi olanlara Hâdî İlelhak'ın ismine nisbetle Hâdeviyye adı daha yaygın olarak kullanılır.⁷⁸

Kâsım Ressî'nin itikadî-kelamî meselelere⁷⁹ ve diğer konulara ilişkin eserlerinin büyük bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Bu eserler, başta Yemen'de San'a Ulu Cami (Camiu'l-Kebir) ve diğer kütüphanelerde olmak üzere Almanya Berlin, İtalya Ambrossiana ve İngiltere British Museum'da farklı nüshalarıyla birlikte yazmalar halinde mevcuttur. Söz konusu eserlerden bazıları Binyamin Abrahamov tarafından neşredilmiştir. Abdülkerim Ahmed Cedbân ise, Yemen kütüphanelerindeki yazmalara dayanarak Kâsım'ın mevcut risalelerini *Mecmûu kütüb ve resâilî'l-İmâm el-Kâsım b. er-Ressî* başlığı altında iki ciltte neşretmiştir.⁸⁰ Birinci ciltte ondört, ikincisinde on yedi risalesi ile pek çok farklı konuda kendisine sorulan sorulara verdiği cevaplardan muhakkikin bulabildiklerini içe-

75 Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ali en-Necâşî, *Ricâlu'n-Necâşî*, I-II, thk. Muhammed Cevâd en-Nâinî, Dâru'l-Advâ, Beyrut 1988, c. II, s. 181.

76 Nâtk bi'l-Hakk, *İfâde*, s. 115; Muhallî, *Hadâiku'l-Verdiyye*, c. II, s. 3.

77 Nâtk bi'l-Hakk, *İfâde*, s. 114. Kâsım b. İbrâhîm'in eserleriyle ilgili olarak bkz. Öztürk, *Kâsım er-Ressî ve Zeydiyye Kelâmı*, ss. 51-71; Mehmet Ümit, "Kâsım Ressî ve Mecmûu Kütüb ve Resâil'i", *İslâmî İlimler Dergisi*, yıl: 4, sayı: 1-2, (Bahar-Güz 2009) ss. 241-256.

78 Kâsım Ressî'nin hayatıyla ilgili olarak bkz. Ümit, *Zeydî İmâmet Düşüncesinin Teşekkülü*, ss. 112-120.

79 Kâsım'ın Kelam alanındaki eserleri ve görüşleri hakkında bkz. Binyamin Abrahamov, *The Theological Epistles of al-Kâsım ibn İbrâhîm*, (Basılmamış Doktora Tezi-İbranice) Tel Aviv University 1981; Resul Öztürk, *Kâsım Ressî ve Zeydiyye Kelâmı*, Ahenk Yayınları, Van 2008, ss. 42-63.

80 Kâsım b. İbrâhîm b. İsmâil b. İbrâhîm b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib (246/860), *Mecmûu Kütübü ve Resâilî'l-İmâm el-Kâsım b. er-Ressî*, I-II, thk. Abdülkerim Ahmed Cedbân, Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, San'a 1422/2001.

ren *Mesâilü'l-Kâsım* yer almaktadır. Cedbân neşirde bazı risalelerin tek yazma nüshası olsa da genelde beş yazma nüshaya dayanarak neşrettiğini ve tertibini de kendisinin yaptığını ifade eder.⁸¹ Bu risaleler şunlardır:

2.2.1.1. Cilt I:

1.ed-Delîlü'l-Kebîr (ss. 191-255):⁸² Risale, Kâsım Ressî'nin oğlu Hüseyin'in babasına yönelttiği "zındıklara ve mühlidlere Allah'ın varlığı ve birliğine ilişkin nasıl cevap verileceği"ne dair sorusuna verilen cevaptır. Kâsım Ressî risalenin girişinde bilgi vasıtalarından bahseder. Sonra insanın tecrübe ettiklerinden (nizam delili) yola çıkarak, Allah'ın varlığı, birliği, dünya ve içindekilerin yaratılmış olduğunu ispata girişir. Sonra Hz. Nuh, Yusuf, Musa, Harun ve Hz. Muhammed'in Allah'ın varlığı ve birliğini ispat için kullandıkları ayetleri yorumlar. İmanı söz, fiil ve itikadın birlikteliği şeklinde tanımlayarak iman-amel ilişkisine temas eder. Ayrıca zalim idarecilerin insanın dalâlete düşmesine yol açabileceklerine işaret ederek siyasetin inanç üzerindeki etkisine dikkat çeker.⁸³

2.ed-Delîlü's-Sağîr (ss. 257-290) ve 3.Münazara mea'l-Mülhid⁸⁴ (ss. 291-318): Yazar bu iki eserde Allah'ın varlığı, birliği, kâinat ve içindekilerin yaratılmış olduğunu *spekülatif* bir tarzda ispata girişir. *Münazara mea'l-Mülhid* isimli eserde bu ispatı, ismini belirtmediği bir filozofla tartışma çerçevesinde işler. Burada kumun-zuhur nazariyesi, varlıkların ve kâinatın yaratılması ve fesadının ve Allah'ın peygamber göndermesinin hikmeti gibi hususları inceler. Ayrıca bu risalede, felsefi terminolojiye aşına olduğu, bu bağlamda heyula, sûret, kumun, zuhur, kevn ve fesat gibi kavramları kullandığını görürüz.⁸⁵

Kâsım *ed-Delîlü's-Sağîr* adlı risalesinde, dünya ve içindekilerin yaratılmış olduğunu, değişiklikler, terki ve arazlar delilleri çerçevesinde ispat etmeye çalışır. Sonra "el-İstidlâl bi's-şâhid ale'l-gâib" prensibinden hareketle Allah'ın varlığını ispat etmeye çalışır.⁸⁶

81 Mukaddimetü't-tahkik, ss. 175-177.

82 Bu kitap, daha önce Binyamin Abrahamov tarafından beş yazmaya dayanarak tahkik edilmiş, İngilizce çevirisi, giriş ve notlarla birlikte neşredilmiştir. Bkz. *Al-Kâsım b. İbrâhîm on The Proof of God's Existence Kitâb ed-Delîl el-Kebîr*, tahkik ve Giriş ve notlarla İngilizce'ye çev. Binyamin Abrahamov, E.J. Brill 1990. Ayrıca Hanefî Abdullah, Kâsım Ressî'nin bir diğer çalışması olan *er-Redd ale'l-mülhid*'le birlikte yayımlamıştır. Bkz. *Ed-Delîlü'l-Kebîr fi'r-Redd ale'z-Zanâdika ve'l-Mülhidin ve Yelîhi'r-Redd ale'l-Mülhid ve Münazara*, thk. İmam Hanefî Abdullah, Dâru'l-Âfâkı'l-Arabiyye, Kahire 2000.

83 Bu risale ve muhtevasıyla ilgili olarak bkz. Abrahamov, *Al-Kâsım b. İbrâhîm on The Proof of God's Existence Kitâb ed-Delîl el-Kebîr*'e yazdığı Giriş, ss. 7 vd. ; Öztürk, *Kâsım er-Ressî ve Zeydiyye Kelâmı*, ss. 52-54.

84 Bu risale ayrıca Azzan tarafından daneşredilmiştir. Bkz. Kâsım b. İbrâhîm er-Ressî, *Kitâbu'r-Redd ale'l-Mülhid*, thk. Muhammed Yahya Sâlim Azzân, Dâru't-Türâsî'l-Yemenî, San'a 1992.

85 Bu iki risaleyle ilgili olarak bkz. Öztürk, *Kâsım er-Ressî ve Zeydiyye Kelâmı*, ss. 54-55; Ümit, "Kâsım Ressî ve Mecmûu Kütüb ve Resâil'i", ss. 247-48.

86 Bkz. Binyamin Abrahamov, "al-Kâsım b. İbrâhîm's Argument from Design", *Oriens*, c. XXIX-XXX, ss.

4.er-Redd ale'z-Zındık İbni'l-Mukaffâ (ss. 319-385):⁸⁷ Bu risalede, temsilcisinin İbnü'l-Mukaffâ olduğu dualizmi, yani nur ve zulmet isimli iki ilah anlayışını çürütür. Allah'ın birliği, adaleti, mekândan münezzehe oluşu, insanlara zulmetmeyeceği hususlarını ele alır. Bu bağlamda Allah'ın zatî sıfatları, arşı, kürsüsü, yaratması gibi hususlar incelenir. Ayrıca İbnü'l-Mukaffâ'nın Hz. Peygamber ve Kur'an'a yönelik eleştirilerine cevap verir.⁸⁸

5.er-Redd ale'n-Nasârâ (ss. 387-442):⁸⁹ Kâsım Ressî burada, Hıristiyan mezhepleri olan Bizantîler, Nesturîler ve Ya'kubîler tarafından kabul edilen teslis öğretisini eleştirir. Allah'ın bir olduğunu, hiçbir şeye benzemediğini, doğmadığını ve doğrulmadığını, Hz. İsa'nın ilah değil beşer olduğunu ispata girişir. Bu bağlamda Matta ve Yuhanna İncilinden pasajlar aktarır. Ayrıca Allah'ın birliğini ispat için temânu' delilini de kullanır.⁹⁰ Onun bu eseri, yaşadığı dönemin Hıristiyan teolojisine aşina oluşunu açıkça gösterir. Burada kullandığı Hıristiyan terminolojisi, kavramlar ve doktrinler çağdaş Hıristiyan teologların eserlerindekiyle benzerlik gösterir.⁹¹ Nitekim o, Mısır'daki ikameti esnasında Hıristiyanlarla da tartışmıştı.

6.Kitâbu'l-Müstersîd (ss. 443-496):⁹² Bu risalede Kâsım, Allah'ın birliğini (vâhid), bunun anlamını, boyutlarının olmadığını ispat eder, bazı Kur'an ayetlerine dayanarak öne sürülen bir takım teşbih ve tecsim anlayışlarını ele alıp çürütür. Kur'an'daki teşbihi çağrıştırmayacak şekilde yorumlar. Bu bağlamda Allah'ın mekândan münezzehe oluşu, Allah'ın gökte olmasının anlamı, arşa istivası, Hz. İbrahim'in Rabbine gidişinin anlamı, Allah'ın nefsinin insan nefsi gibi

259-284, ss. 277-280; Ümit, "Kâsım Ressî ve Mecmûu Kütüb ve Resâil'i", 247-48.

87 Bu risale ilk olarak M. Guidi tarafından (*La Lotta Tra l'Islam et il Manicheismo*, Roma 1927) daha sonra Hanefi Abdullah tarafından neşredilmiştir. Hanefi Abdullah, neşrinin başına Seneviyye ve Mecûsilerden bahsettiği geniş bir Giriş koymuştur. Bundan dolayı da çalışmasının ismini *Nakdu'l-Müslimîn li's-Seneviyye ve'l-Mecûs me'a'r-Redd alâ İbni'l-Mukaffâ* (Dâru'l-Âfâkı'l-Arabiyye, Kahire 2000) koymuştur.

88 Abrahamov, *Al-Kâsım b. İbrâhîm on The Proof of God's Existence Kitâb ed-Delîl el-Kebîr'e* yazdığı Giriş, s. 17; Öztürk, *Kâsım er-Ressî ve Zeydiyye Kelâmı*, ss. 55-57; Ümit, "Kâsım Ressî ve Mecmûu Kütüb ve Resâil'i", ss. 248-249.

89 Bu kitap ilk olarak I Di Matteo tarafından ["Confutazione contro i Cristiani dello Zaidita al-Qâsim b. İbrâhîm", *Rivista Degli Studi Orientali*, IX (1921-1923), ss. 301-364], daha sonra İmam Hanefi Abdullah tarafından (*er-Redd ale'n-Nasârâ*, Dâru'l-Âfâkı'l-Arabiyye, Kahire 2000) neşredilmiştir.

90 Abrahamov, *Al-Kâsım b. İbrâhîm on The Proof of God's Existence Kitâb ed-Delîl el-Kebîr'e* yazdığı Giriş, ss. 17-20; Öztürk, *Kâsım er-Ressî ve Zeydiyye Kelâmı*, ss. 57-58; Ümit, "Kâsım Ressî ve Mecmûu Kütüb ve Resâil'i", s. 249.

91 Ayrıntılı bilgi için bkz. Wilferd Madelung, "Kâsım b. İbrahim ve Hıristiyan Teolojisi", çev. Mehmet Ümit, *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/2, ss. 325-334, ss. 332-334.

92 Kitap, önce İngilizce çevirisi, Giriş ve notlarla Binyamin Abrahamov tarafından (*Anthropomorphism & Interpretation of the Qur'an in the Theology of al-Qâsim bin İbrâhîm Kitâb al-Mustarshîd*, thk. Binyamin Abrahamov, E.J.Brill, Leiden-New York-Köln 1996) daha sonra İmam Hanefi Abdullah tarafından (*el-Müstersîd alâ Mezzâimu'l-Müşebbihe ve'l-Mücessime*, Dâru'l-Âfâkı'l-Arabiyye, Kahire 2000) neşredilmiştir.

olmadığı, vechinin insan vechi gibi olmadığı, “şey” oluşunun Cehmiyye'nin öne sürdüğü gibi olamayacağı, Allah'ın “nur”unun mahlukatın nuru gibi olamayacağı, Allah'ın gözle görülemeyeceği vb. konular ele alınır.⁹³

7. er-Redd ale'l-Mücbire (ss. 497-511):⁹⁴ Bu risalede Kâsım Ressî'nin cebrî anlayışa ilişkin tutumu görülmektedir. O burada, cebrî görüşleri eleştirir, cebrî anlayışı destekler gibi anlaşılan ayetleri bu şekilde anlaşılacak biçimde yorumlar. İnsanların fiillerinin kaynağı, Allah'ın insanların nereye gideceğini önceden belirlemediği, yapabilme kudreti verdiği kimseleri sorumlu tuttuğu gibi konuları ele alır. Allah'ın insanlara iyiyi ve kötüyü tercih edip, yapabilme kudreti verdiği ve bundan dolayı da sorumlu tuttuğunu belirtir.⁹⁵ Cebriyye'nin, insanların kötü fiillerinin Allah'ın hükmü ve iradesiyle olduğu anlayışını eleştirir. Kâsım risalesinde, Cebriyye'den Kaderiyye diye bahseder.

8.er-Redd ale'r-Râfida (ss. 513-530):⁹⁶ İmametle ilgili olarak Rafizîlerin görüşlerinin çürütülmesini konu alır. Bu bağlamda Râfıza olarak nitelediği İmâmiyye Şiası'nın vasîlik ve imamlarının ilmîne ilişkin anlayışları, imâmete ilişkin Hişam b. el-Hakem ve Hişam b. Sâlim'in görüşlerini eleştirir.

9. er-Redd ale'r-Ravâfid min Ehli'l-Gulüvv (ss. 531-580):⁹⁷ Kâsım Ressî burada, Şiîliği iddia edenlerin on üç gruba ayrıldığını bunlardan mensubu olduğu Zeydiyye dışındaki on ikisinin Cehennemde olup, onlara Râfida denildiğini ifade eder. Sonra bu grupların isim ve görüşlerini zikrederek eleştirir. Bazılarının önemli temsilcilerinin isimlerini verdiği söz konusu on iki grup şunlardır: Sehâbiyye, Keysâniyye, Ravendiyye, Mûsiyye, Mübârekiyye, Fathıyye, Mufaddaliyye, Sıbtıyye, Hattâbiyye, Vâkıfa-Memtûriyye, Kat'iyye ve Bişriyye. Burada Kâsım Ressî, Râfida ismini genel olarak Zeydiyye dışındaki Şiîler için aşağılayıcı bir tabir olarak kullanıyor gibi gözüktür.⁹⁸

93 Ayrıca bkz. Öztürk, *Kâsım er-Ressî ve Zeydiyye Kelâmı*, s. 59; Ümit, “Kâsım Ressî ve Mecmû Kütüb ve Resâil'i”, s. 249

94 Daha önce Muhammed İmârâ tarafından neşredilmiştir. Bkz. *Kitâbu'r-Redd ale'l-Mücbire, (Resâilu'l-Adl ve'l-tevhid, I-II, thk. Muhammed İmârâ, Dâru'l-Hilâl 1971, içerisinde) c. I, ss. 143-156.*

95 Ayrıca bkz. Öztürk, *Kâsım er-Ressî ve Zeydiyye Kelâmı*, s. 60; Ümit, “Kâsım Ressî ve Mecmû Kütüb ve Resâil'i”, s. 249.

96 Bu makale, ayrıca İmam Hanefî Abdullah tarafından (*er-Redd ale'r-Râfida, Dâru'l-Âfâkı'l-Arabiyye, Kahire 2000*) neşredilmiştir.

97 Bu risalenin otantikliğiyle ilgili bir değerlendirme için bkz. Binyamin Arrahamov, “Kâsım b. İbrahim'in İmâmet Teorisi”, *Gazi Üniv. Çorum İlahiyat Fak. Dergisi*, 2005/1, c. IV, sayı: 7-8, ss. 155-179, ss. 158-159, dipnot: 7.

98 Bu risalesi, onda isimleri geçen gruplar ve Kâsım'ın onlara atfettiği görüşlere ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Keskin, “Zeydî İmam Kâsım b. İbrahim er-Ressî'ye (246/860) Göre Şiî Fırkaların Tasnifi”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, sayı: 13 (Nisan 2015), ss. 33-47.

10. *el-Adl ve't-Tevhîd* (ss. 581-628):⁹⁹ Allah'ın birliği, adaleti, insanların sorumluluğu, istitâa, Mürcie'nin görüşlerinin reddi, rü'yetin mümkün olmadığı, halku'l-Kur'an, hidayet ve dalâlet kavramları, insan fiilleri, Cebrîlerin ve Mürcie'nin reddi, Allah'ın emir ve yasakları, mü'minlere dostluk, kâfirlere ve fasıklara düşmanlık, teşbihin reddi, tövbe gibi konular üzerinde durur. Bu risalede ortaya konulan görüşler Mu'tezile ile uyum içindedir.

11. *Usûlü'l-Adl ve't-Tevhîd* (ss. 629-634):¹⁰⁰ Burada Allah'a ibadetin, Allah'ı bilme, razı olduğu ve olmadığı hususları bilme ve razı olduğu şeyleri yapıp, razı olmadıklarından kaçınmak tarzında üç şeklinin olduğunu belirtir. Allah'ın kullarına Akıl, Kitap ve Resul olmak üzere üç esas delilinin olduğunu bunlardan sonra da İcmanın geldiğini ifade eder ve bunları açıklar. Halık ile mahlûkat, sıfatları ve fiillerinin farklılığını bilmek gerektiğini vurgular. Ayrıca teşbihten kaçınma konusunda hassas olunmasını ister.

12. *Cevâbu Mes'eletin li Raculeyni min Ehli Taberistân* (ss. 635-643):¹⁰¹ Ubeydullah b. Sehl ve Hişam b. el-Müsennâ isimli iki Taberistanlının Allah'ın bilinmesi, zatı yani birliği, sıfatları, sıfatlarında ihtilaf edilen hususlar, peygamberlere ve kitaplara iman gibi konularda sordukları sorulara Kâsım Ressî'nin verdiği cevaplardır. O burada, aklın, Allah'ı bilme hususunda hiçbir mazeretinin olamayacağını zikreder.

13. *Fusûl fi't-Tevhîd* (ss. 645-654):¹⁰² Burada, Zeydiyye içinde ilk olarak Kâsım Ressî'de görülen Beş Usûl,¹⁰³ mükelleflerin Allah'ı, birliğini, adaletini bilmeleri, teşbihten kaçınmalarının gerekliliği ve usûlüddine ilişkin on sekiz esastan bahseder. Bunlar arasında imâmet de yer alır.

14. *Tefsîru'l-Arş ve'l-Kürsî* (ss. 655-685): Kâsım Ressî bu risalede, Allah'ın arşa istivâ ettiğini ifade eden Kur'an ayetlerini (A'râf 54/7, Yunus 10/3, Ra'd 13/2, Tâhâ 20/5, Furkan 25/59, Secde 32/4) ve Allah'ın arşının gökyüzü ve

99 Bu risale daha önce Muhammed İmârâ tarafından neşredilmiştir. Bkz. *Resâilu'l-Adl ve't-tevhîd*, I-II, thk. Muhammed İmârâ, Dâru'l-Hilâl 1971, içerisinde c. I, ss. 101-140. Bu risalenin otantikliği ve ilgili değerlendirme için bkz. Abrahamov, *Al-Kâsım b. İbrâhîm on The Proof of God's Existence Kitâb ed-Delîl el-Kebîr'e yazdığı Giriş*, ss. 33-34, dipnot: 204.

100 Bu risale de daha önce Muhammed İmârâ ve Binyamin Abrahamov tarafından İngilizce Giriş ve notlarla neşredilmiştir. Bkz. *Resâilu'l-Adl ve't-tevhîd*, I-II, thk. Muhammed İmârâ, Dâru'l-Hilâl 1971, içerisinde c. I, ss. 95-100. Bu risale Madelung tarafından otantik kabul edilmez. Bkz. Wilferd Madelung, *Der İmâm Kâsım b. İbrahim und die Glaubenslehre der Zaiditen*, Berlin 1965, s. 100.

101 Risale daha önce Binyamin Abrahamov tarafından dört yazmaya dayanılarak tahkik edilmiş, İngilizce çevirisi ve notlarla birlikte yayımlanmıştır. Bkz. Binyamin Abrahamov, "The Tabaristânîs' Question Edition and annotated translation of one of al-Kâsım ibn İbrâhîm's Epistles", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, c. 11 (Jerusalem 1988), ss. 16-54. Arapça metin ss. 48-54.

102 Daha önce Muhammed İmârâ tarafından yayımlanmıştır. Bkz. *Resâilu'l-Adl ve't-Tevhîd*, I-II, thk. Muhammed İmârâ, Dâru'l-Hilâl, 1971, içerisinde c. I, ss. 142-159.

103 Söz konusu beş esas ve çevirisiyle ilgili olarak bkz. Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, ss. 161-162.

yeryüzünü kapsadığını ifade eden ayeti (Bakara 2/255) izah eder. O, bu ayetleri Mu'tezile gibi mecâzî olarak değerlendirir. Arş, kürsî ve istivâ kavramlarını yorumlar.

2.2.1.2. Cilt II:

15. Medîhu'l-Kur'âni'l-Kebîr (ss. 5-28): Kâsım burada, Kur'an'ın anlamlı, sarîh ve şümullü karakterini vurgular, çelişki içermediğini, inananlara rehber olduğunu belirtir. Kur'an'dan bir kısmının kaybolması iddiasını eleştirir. Kur'ân'ın i'cazının muhteva ve şekil bütünlüğünde olduğunu ifade eder.

16. Medîhu'l-Kur'âni's-Sağîr (ss. 29-39): Bu risale, Kur'an tefsirine Giriş mahiyetinde olup, Kur'an'ı anlamak için Arap dilinin anahtar niteliğinde olduğunu, bu nedenle tefsir faaliyetinde öncelikle Arap diline dayanılması gerektiğini vurgular. Zalim idarecileri desteklemek için Kur'an'ın anlamını çarpıtan tefsircileri ve âlimleri eleştirir, kendisinin, onların aksine Kur'an'ı Allah'ın muradına göre tefsir edeceği taahhüdünde bulunur. Kâsım Ressî, Kur'an'a ilişkin vasiyetini zikreder.

17. en-Nâsîh ve'l-Mensûh (ss. 41-66): Burada yazar, öncelikle Kur'ân'da neshin olup-olmadığını tartışır. Bu bağlamda nâsîh, mensûh, mübeddil kavramları üzerinde durur. Bunların, Kur'an'daki ayetlerin bir kısmını iptal ve inkâr olmayıp, değişiklik, tamamlama ve açıklama olduğunu belirtir. Sonra neshin kısımlarını anlatır. Muhkem ve müteşâbih kavramlarını açıklar. Şeytanın Kur'an'a herhangi bir şey sokmasının mümkün olmadığını ifade eder. Bu çerçevede Garânik hadisesini ele alır.

18. Tefsîru'l-Kur'ân (ss. 67-129): Bu eseri, adeta kısa surelerin tefsiri niteliğindedir. Fatiha Suresinden sonra Nâs Suresinden Şems Suresine kadar ki sureler ile Abese ve Nâziât Surelerinde geçen ayetleri tefsir eder. Yazarın tefsir faaliyeti konusunda fikir vermesi yönüyle önemlidir. Kâsım Ressî, tefsir yaparken, Arap dili ve şiirinden de istifade etmektedir.

19. Tesbütü'l-İmâme (ss. 131-166): Kâsım Ressî burada, imâmetin gerekliliği ve bunun delillendirilmesi, meşru imamın sıfatları ve nasıl imam olunacağı gibi konuları ele alır. Risaleye, bazı insanların diğerlerinden üstün yaratıldığı kabulüyle başlar, bu bağlamda pek çok ayet aktarır. Burada özellikle Hz. İbrahim'in duası ve Allah'ın ona cevabından (Bakara 2/124) Hz. İbrahim soyundan müttakilerin toplumun liderleri olacağını, Hz. Muhammed'e de nübüvvetin böyle geldiğini ifade eder. Sonra imametın vücubiyeti ve toplum üzerine yükümlülük olduğunu ayetlerle delillendirir. Burada ayrıca, bir hadis kullanır. Daha sonra akfî

delillere geçer. Sonra imameti ayetlerle delillendirir, sonra imamın nitelikleri ve imamete nasıl gelineceğini anlatır.

20.el-İmâme (ss. 167-193): Burada Hz. Peygamber'den sonra kendisine itaat edilmesi farz olan imamın kim olduğu sorusuna Hz. Ali olacağı cevabı verilir. Buna ilişkin Kitap ve Sünnetten deliller getirilir. Ondan sonra Hz. Hasan ve Hüseyin'in imam olduğu belirtilir. Bu risalede imamete ilişkin olarak Şiîler tarafından delil getirilen pek çok rivayet kullanılır. Diğer konularda delil olarak hadise hemen hiç yer vermeyen Kâsım Ressî'nin burada hadisleri yoğun bir şekilde kullanması dikkat çekicidir.

21.el-İmâme (ss. 195-216)¹⁰⁴: Bu risalede, imâmet hususunda Hz. Ebu Bekir'i öne geçirenlerin ileri sürebilecekleri, nasla atama, sıfatlarına işaretle ve şûrâ ile atama gibi muhtemel gerekçeleri, onların ağızından sorarak bunlara cevap verir, gördüğü çelişkilere dikkat çeker ve bu şekilde Hz. Ebû Bekir'in imâmetini geçersiz kılar. Sonra Ömer ve Osman'ın imâmeti hususunda öne sürülebilecek gerekçeleri çürütür. Burada imamete geliş yollarındaki farklılığı da delil olarak kullanır. Sonra Hz. Ali'nin imâmetini, imâmetin Ehl-i Beytte olduğunu ve imamın niteliklerini ifade eder. Bu bağlamda vasiyet konusunu inceler.

22. İmâmetü Ali b. Ebî Tâlib (ss. 217-222): İsminden de anlaşılacağı üzere bu risalede Hz. Ali'nin imameti çerçevesinde, onun, sahabenin en üstünü olduğunu, Hz. Peygamberden sonra imamete onun getirilmesi gerektiğini, onun imametinin Allah'tan gelen bir farz olup olmadığı ve Hz. Ali'yi kötüleyen kimse'nin durumu gibi konuları ele alır. Burada ayrıca Zeyd b. Ali ve ilk dönem Zeydî imamet düşüncesinde genel olarak kabul edilen mefdûlün efdale imam olması hususunu da Hz. Ali'nin imameti bağlamında ele alır ve bunu yapanın Allah'ın ve Rasulünün işaret ettiği doğru olana muhalefet edeceğini ifade eder. Hz. Ali'den sonra da oğulları Hasan ve Hüseyin'in imametlerini zikreder. Bu hususlarda ayetler yanında hadisleri de kullanır.

23.el-Katî ve'l-Kıtâl (ss. 223-237): Burada, öldürme ve savaşı gerektiren durumlar, kan ve mal dokunulmazlığı olmayan kimseler ve onlarla ilişkilerin nasıl olması gerektiği hakkında sorulan soruya cevapları içerir. Nifak ve münafık kavramları üzerinde durulur. Ele alınan konuları temellendirmek için pek çok ayet aktarılır. Ayrıca burada bir mü'minin yanlışlıkla sapkın anlayışlara kapılmaması ve bundan dolayı Allah'a şirk koşmaması için sapkın görüşleri bilmesi gerektiği ifade edilir.

¹⁰⁴ Bu risalenin otantikliği ve ilgili tartışmalar için bkz. Madelung, *Der İmâm*, ss. 99-100; Abrahamov, "Kâsım b. İbrahim'in İmâmet Teorisi", çev. Mehmet Ümit, *Gazi Üniv. Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005/1-2, c. IV, sayı: 7-8, ss. 155-179, ss. 157-158, dipnot: 6.

24.el-Hicretü li'z-Zâlimîn (ss. 239-290): Kâsım Ressî, çok önem verdiği adil olmayan insanlardan uzaklaşma konusuna bu uzun risaleyi tahsis eder. Nitekim daha önce beş esas içinde buna işaret etmişti. Bu risalede de, Allah dostlarının nitelikleri, zalimlerle ve Allah düşmanlarıyla yakınlıktan uzak durulması, hatta böyle bir Hicretin imanın şartı olduğu gibi konular üzerinde durur. Bu hususa peygamberlerin hicretleri, daha önceki inananlardan hicret edenleri örnek verir. Muhtemelen onun bu fikirlerinin de etkisiyle daha sonraları Yemen'de Dâru'l-Hicreler kurulmuştur.

25.el-Meknûn (ss. 291-330): Allah'ı birleme, amellerin faziletleri, hikmet sahibi, gafil ve ahmak kimselerin vasıfları, rabbani âlimin nitelikleri, nefis murakabesi, din kardeşliğinin önemi ve gerekleri, insan türleri, siyasi öğütler, güzel ahlak, ahlakî kurallar, hased, yalan, kibir ve kanaat gibi kavramlar incelenir.

26.Siyâsetü'n-Nefs (ss. 331-360): Kâsım'ın zahitlik yönü *Siyâsetü'n-nefs* isimli eserinde öne çıkar. Burada, insanın mağrur oluşu, nefis, sabr, takva, tefekkür, ölüm, dinin özü, tövbe, dünyayı ve ahireti talep eden kimsenin misali, nefis ve hevaya karşı dikkat edilmesi, ihlâs konuları üzerinde durulur. Zeydî âlim Humeyd el-Muhalli, onun bu eserinden nakillerde bulunur.

27.el-Âlim ve'l-Vâfid (ss. 361-473): Burada, Allah'ı bilme, aklın önemi, nefis, din, dünya, ahiret halleri, dünyayı ve ahireti talep edenlerin durumları, Cennet-Cehennem, filozofların bilgileri, imanın tanımı ve unsurları, amelle ilişkisi, İslam, irfan mertebeleri, hikmet ve rahmet delilleri, münâcât, vera, ihlâs, nefsin cihadı, gafiller arasındaki mü'min, helak olan kimse, tevâzu, nefis muhasebesi, namaz, Allah'ın murakabesi, infak ve cimrilik, tövbe ve mütevekkil gibi konular açıklanır. O bu risalede vaaz ve nasihat üslubunu kullanarak halka hitap etmektedir.

28.Izâtun Bâliğa (ss. 475-489): Bu risale, muhtelif konulara ilişkin üç vaazından oluşur. Sonunda amcaoğullarına dünya hayatı ve zühde ilişkin üç sayfalık bir nasihati yer alır. Burada dünyanın ve lezzetlerinin, aldatici ve geçici olduğu, mutluluklarını hüznün takip ettiği gibi hususlardan bahsedilerek nefsin bunlara meyletmemesi için uyarılarda bulunulur ve öğütler verilir. Ölüm ve ondan kurtulan kimsenin olmadığı hatırlatılır. Allah'ın varlığına ve birliğine inanmak, onun emir ve yasaklarına ve bunlara riayet etmeye davet edenlere uymak gerektiği zikredilir ve bu konulara ilişkin ayetler aktarılır.

29.et-Tahâre (ss. 495-518): Fikhî bir konu olan taharete ilişkin bu risalede, abdest, suyun ve mekânın temizliğinin nasıl anlaşılacağı, ihtilam, cünüblük,

hayız ve nifas halinde gusül, teyemmüm, namaz kılanın elbisesi, çalıntı suyla abdestin olmayacağı, hamilenin durumu, kan aldırma ve burun kanamasından sonra abdest almanın gerekli olduğu, uyku ve sarhoşluğun abdesti bozacağı gibi hususlardan bahsedilir.

30. *Salâtu'l-Yeym ve Leyle* (ss. 519-550): Risalede, mükellefler için akfî vaciplerin ilkinin Allah'ı birlemek, şer'î vaciplerin ilkinin de namaz olduğu ifade edilir ve açıklanır. Sonra namazın anlamı izah edilir. Yine namazın eksik ve fazla olmaksızın beş vakit olduğu ifade edilir ve namazın vakitleri açıklanır. Sonra taharet, teyemmüm, abdest konularına değinilir. Abdest ve namazda okunacak ezkâr ve dualar, namazda huşû ve sükûn halinde olma, imam olmanın şartları ve namazın kısaltılması ele alınır.

31. *Mesâilu'l-Kâsım* (ss. 551-663): Burada çoğunluğu Kâsım Ressî'nin oğlu Muhammed tarafından olmak üzere Kâsım'a, kelâmî, tarihî, fikhî hususlar ve bazı Kur'an ayetlerinin yorumu gibi çeşitli konularda sorulan 323 soruya onun verdiği cevaplar yer alır.

Kelamla ilgili olarak; akıl, Hz. Peygamberin vasîsi, Hz. Ali'ye velâyet, imamın nasıl bilineceği, iyilik ve kötülüğün Allah'tan olup-olmadığı, istitâa, Hz. Ali'nin imâmeti, savaşlarında Hz. Ali'nin yanında olmayanların durumu, itretin kim olduğu, cehenneme girenin orada ebedi kalıp-kalmayacağı, va'd-vaîd, seka-leyn hadisi, ehl-i beytin faziletine dair hadisler, muhkem-müteşâbih, ecel, hida-yet ve saptırma, Kur'an'da artma ve eksilme, kalplerin mühürlenmesi, ulu'l-emr, Müşebbihe'nin kestiğinin yenmesi, imâmet, Hz. Ali'ye vasiyet, rü'yet, kürsî, hayır ve şer, fasık ve onlarla ilişki, din, iman, İslam, imanda istisna, şüphe ima-mın nitelikleri, ruh gibi çeşitli konularda Muhammed'in babası Kâsım Ressî'ye sorduğu sorulara verdiği cevapları içerir. Ayrıca bu konuların bir kısmına ilişkin çeşitli Kur'an ayetlerini yorumlar.¹⁰⁵ Muhammed, babası Kâsım'a tarihi bilgi olarak; "Hz. Ali'nin, kızını Hz. Ömer'le evlendirip evlendirmedigini" sorar.¹⁰⁶

Fıkıhla ilgili olarak; namazda uyumak, namaz safında tek başına durmak, Allah'a hürmet olsun diye Cuma günü çalışmamak, namazdan sonra teşrik tek-birlerinin getirilmesi gereken günlerde bu tekbirlerin kadınlara da farz olup olmadığı, secde ayeti okunduğunda secde etmek, hırsızlık ve tehlikenin olduğu yol-larda namaz, Kur'an'ın okunma şekli, Kur'an öğreten hocaların ücreti, namazları birleştirme, ayakları mesh, insanlara sihir öğretme, diyet, talak, ölen birinin na-mazının kazası, hums, ridde ehlinin durumu, doğum kontrolü, bir mevlânın Arap

105 Kâsım er-Ressî, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, II, 560-663.

106 el-Kâsım er-Ressî, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, II, 559-560.

bir kadınla evlenmesi, hac ve umrede telbiye, içki, boşanma olmaksızın kadını kocasına haram kılan durumlar gibi muhtelif hususlarda oğlu Muhammed'in sorduğu sorulara Kâsım'ın verdiği cevapları içerir.¹⁰⁷

Kâsım'ın fıkıh konusundaki derinliği, kendi eserlerinin dışında torunu Hâdî İlelhak'ın (298/911) fıkha dair yazmış olduğu *Kitâbu'l-Ahkâm fi beyâni'l-helâl ve'l-haram* isimli eserinde¹⁰⁸ devamlı Kâsım'dan alıntılar yapmasından da anlaşılmaktadır.

2.2.2. Muhammed b. el-Kâsım ve Usûlü's-Semâniyye'si

Kâsım b. İbrâhim er-Ressî'nin oğlu olan Muhammed b. el-Kâsım'ın doğum tarihi bilinmemektedir. Ancak el-Kâsım b. Ali el-Iyânî, babasından, Muhammed b. el-Kâsım'ın el-Hâdî ile'l-Hak Yemen'de huruc etmeden bir yıl önce vefat ettiğini aktarır. O, 284/897 yılında vefat ettiğinde yaşı seksenin üzerindeydi. Abdullah b. Hammûd el-Izzî bu bilgilerden yola çıkarak onun, yaklaşık 200/815 yılı civarı doğmuş olmasının muhtemel olduğunu ifade eder.¹⁰⁹ Muhammed, babası Kâsım'ın ikamet ettiği Medine yakınlarındaki Ress'te yetişti. Bağdat ve Basra'da ikamet etti. Ehvâz, Horasan, Şam (Suriye), Mısır, Mağrib gibi muhtelif yerlere seyahatlerde bulundu. Bununla birlikte onun, çölü şehre tercih ettiği belirtilir.¹¹⁰ Ömrünün sonlarında Hicaz'a yerleşti. Bir süre sonra, şiddetli bir hastalığa yakalandı. Ölümünden bir yıl önce yeğeni el-Hâdî isyan etti.¹¹¹ Hâdî ayaklandığında amcası Muhammed b. el-Kâsım'ın ona, "Ben humma hastası olmasaydım seninle cihat ederdim" dediği nakledilir.¹¹²

Muhammed, kardeşleri Hasan, Hüseyin, Süleyman gibi, Zeydiyye'nin mezhep esaslarını sistematik olarak ele alan babası el-Kâsım er-Ressî'den ilim aldı.¹¹³ Fıkıh ve Kelam alanında yeğeni el-Hâdî ile'l-Hak'a hocalık yaptı.¹¹⁴ Başta

107 el-Kâsım er-Ressî, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, II, 553-559, 564, 569, 573-575, 626-7, 632-3, 642-3, 647-9, 663.

108 el-Hâdî ile'l-Hakk Yahya b. el-Hüseyin, *Kitâbu'l-Ahkâm fi Beyâni'l-Helâl ve'l-Haram*, I-II, Mektebetü'l-Yemeni'l-Kübrâ, San'a 1990.

109 Abdullah b. Hammûd el-Izzî, "Giriş", *el-Usûlu's-Semâniyye*, thk. Abdullah b. Hammûd el-Izzî, Müessesetu'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Amman-Sa'de 1421/2001, s. 14.

110 Abdusselâm b. Abbâs el-Vecih, *A'lâmu'l-Müellifin ez-Zeydiyye*, Müessesetu'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Amman 1420/1999, ss. 978-979.

111 el-Kâsım el-Iyânî, *et-Tenbîh ve'd-Delâil*, yazma nüshasından Abdullah b. Hammûd el-Izzî'nin, *el-Usûlü's-Semâniyye*'ye yazdığı Giriş, ss. 17-19'daki nakliyle.

112 Alevî, *Siretü'l-İmâm el-Hâdî*, s. 38.

113 Ebû Tâlib Nâuk bi'l-Hakk, *el-İfâde fi Târîhi Eimmeti'z-Zeydiyye*, s. 116; Abdullah b. Hamza, *Kitâbu's-Şâfi*, c. I, s. 263; Hamîd el-Muhallî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, c. II, s. 5.

114 Abdulfettah Şâyif Numân, *el-İmâmu'l-Hâdî Velîyyen ve Fakihan ve Mîcâhidin*, yy., 1989, s. 71; el-Izzî, "Giriş", *el-Usûlu's-Semâniyye*, ss. 13-14.

Usûlüddîn, Fıkıh, Tefsir olmak üzere çeşitli alanlarda pek çok eser yazmış, bunlardan bir kısmı da günümüze ulaşmış ve neşredilmiştir.¹¹⁵

Bunlardan *el-Usûlü's-semâniyye* adlı risale,¹¹⁶ Muhammed b. Kâsım'ın Usûlüddîn'e ilişkin yazdığı eserlerden biridir. Abdullah b. Hammûd el-Izzî, *el-Usûlü's-semâniyye*'yi üç yazma nüshaya dayanarak neşretmiştir.¹¹⁷ Muhammed b. el-Kâsım bu risâlede, adından da anlaşılacağı üzere, usûlüddîne ilişkin sekiz esastan bahsedeceğini ifade eder. Ancak kitap içinde dokuz esas vardır. Bu, muhtemelen dokuzuncu esasın beşinci esas olan Peygamberleri tanımakla ilgili olmasından ikisinin bir esas telakki edilmesiyle ilgilidir. Zira dokuzuncu esasta peygamberlerin hatalarından bahsedilir. Muhammed, söz konusu esaslara geçmeden önce Allah'ın, kitaplarının, elçilerinin, sâdık imamların, onlara inanan ve onlardan yüz çevirenlerin öncelikle bilinmesi gerektiğini ifade eder. Sonra muhkem-müteşâbih, Allah dostları ve düşmanları, iman ve İslam'ın tanımlarını yapar.

İmanın; Allah ve resulünü kalple tasdik, sonra itikat/inanma, dille ikrar ve ona davet olduğunu, salih amel ve fuhşiyâttan korunmanın ise imanın kemali ve ihsan olduğunu belirtir. İslam'ın ise, Allah'ın sâlihâtla ilgili emirlerine ve fuhşiyâtla ilgili yasaklarına teslim olmak O'na muhalefet etmemek olduğunu ifade eder.¹¹⁸ Böylece imanın tasdik, İslam'ın ise amel olduğunu belirterek ikisi arasında da ayırım yapar.

Daha sonra şu temel esasları açıklar: Tevhid, Adl, el-Va'd ve'l-Va'id, Melekleri Bilme ve Onlara İman, Peygamberleri Tanımak, Allah'ın Kitaplarını bilmek, İmâmet, İyilik, Kötülük ve Allah'ın Razı olduğu Şeyi Bilmek, Peygamberlerin Hataları, İsmet, Kaza, Kader ve Kaderiyye'nin Anlamı.¹¹⁹ Bu risalede dikkati çeken Zeydîler arasında daha önce Kâsım Ressî'nin on sekiz esası içinde yer alsa da burada daha ayrıntılı bir şekilde ele alınan imâmet bahsidir. Nitekim Muhammed b. Kâsım'dan sonra yeğeni Hâdî İlelhak'ta artık imâmet bahsi, Zeydî mezhep esasları içinde açıkça yer alacak ve detaylı bir şekilde incelenecektir.

115 Muhammed b. el-Kâsım er-Ressî'nin eserleri hakkında bkz. el-Izzî, "Giriş", *el-Usûlü's-Semâniyye*, ss. 19-20.

116 Muhammed b. el-Kâsım, *el-Usûlü's-Semâniyye*, thk. Abdullah b. Hammûd el-Izzî, Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye-Merkezu'l-Adl ve't-Tevhîd li'd-Dirâsât ve'l-Buhûs ve't-Tahkîk, Ammân-Sa'de 2001.

117 Bu yazma nüshalarla ilgili olarak bkz. el-Izzî, "Giriş", *el-Usûlü's-Semâniyye*, ss. 22-23.

118 Muhammed b. el-Kâsım, *el-Usûlü's-Semâniyye*, ss. 32-36.

119 Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Ümit, "Usûlü'd-Dine İlişkin İlk Zeydî Metinler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007/1, c. 6, sayı: 11, ss. 81-102, ss. 84-91.

2.3. Zeydî Öğretinin Teoriden Pratiğe Geçiş Dönemi: Devletleşme Dönemi Kaynakları

2.3.1. Hâdî İlelhak ve Mecmû Resâili Hâdî İlelhak (er-Resâilu'l-İ'tikâdiyye):*

Yemen'de Zeydî Devletini kuran, ilmî ve siyasî kimliğiyle öne çıkan el-Hâdî İlelhak Ebu'l-Hüseyn Yahya b. el-Hüseyn b. el-Kâsım b. İbrâhîm el-Hasenî, 245/859 yılında Medine'de doğdu.¹²¹ Babası el-Hüseyn b. el-Kâsım b. İbrahim, annesi ise Ümmü'l-Hasan Fâtıma bintü'l-Hüseyn b. Muhammed b. Süleyman b. Davud b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib'dir. Zeydî mezhep esaslarını ilk defa sistematize eden Kâsım b. İbrahim'in torunu olan Yahya, amcaları Hasan, Süleyman ve Muhammed b. Kâsım b. İbrahim'den ders aldı. Onun, babasından hadis dersleri aldığı, başta fıkıh olmak üzere kelâmî görüşlerinin şekillenmesinde amcası Muhammed b. Kâsım'ın etkili olduğu kaydedilir.¹²² Ayrıca dönemdeki meşhur muhaddis ve fukahâdan dersler aldı. Hâdî İlelhak'ın, dinî konularda çok başarılı olduğu ve gençlik yıllarında Fıkıhta bağımsız hükümler verip, ilmî eserler yazabilecek dereceye ulaştığı söylenir.¹²³

Zeydî kaynaklara göre derin bilgisi, fizikî gücü ve gözü pekliği ile herkesin takdirini toplayan Hâdî İlelhak,¹²⁴ içlerinde amcalarının da yer aldığı ailesi tarafından Zeydî imâmet için en uygun aday olarak kabul edildi. Muhtemelen 270-275/884-889 yılları arasında faaliyetlerini sürdürmek için, Taberistan Zeydî Devleti'nin ikinci lideri Muhammed b. Zeyd'in idaresinde olan Taberistan'ın Âmul şehrini ziyaret etti.¹²⁵ Bu ziyaret, dedesi Kâsım b. İbrâhîm'in öğretilerini benimseyenlerin desteklerini kazanmaya yönelikti.¹²⁶ Bölgenin hâkimi olan Muhammed b. Zeyd, kısa bir süre sonra Hâdî İlelhak'ın bu hareketlerinden kuşku-

* Hâdî İlelhak ve eserleri başlığı, genel olarak "Yemen Zeydî Devleti'nin Kurucusu Hâdî İlelhak ve İtikâdi-Kelâmî Konulara İlişkin Eserleri" başlıklı makalemden (e-makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi, 10/2, Güz 2017, ss. 389-433) yararlanılarak kaleme alınmıştır.

121 Nâtk Bilhak, *el-İfâde fî Târîhi Eimmeti'z-Zeydiyye*, thk. Muhammed Yahya Salim İzân, Dâru'l-Hikmeti'l-Yemânîyye, Sa'de 1417/1996, s. 128; Ebû Muhammed Abdullah b. Hamza b. Süleyman b. Hamza b. Ali b. Hamza b. el-Hasan b. Abdîrrahman b. Yahya b. Abdullah b. el-Hüseyn b. el-Kâsım b. İbrahim b. İsmail b. İbrahim Tabâtabâ b. el-Hasan b. el-Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib (614/1217), *Kitâbu's-Şâfi*, I-IV (iki ciltte), Mektebetü'l-Yemeni'l-Kübrâ, San'a 1986, c. I, s. 303; el-Hasan Hüsâmuddîn Hamîd b. Ahmed el-Muhallî (652/1254), *el-Hadâiku'l-Verdiyye fî Menâkıbi Eimmeti'z-Zeydiyye*, I-II, (Yazmadan Tıpkı Basım), Dâru Üsâme, Dumeşk 1985, c. II, s. 13.

122 Ebû'l-Abbas el-Hasenî, *Mesâbîh*, s. 579; Muhallî, *Hadâiku'l-Verdiyye*, c. II, s. 14, 19; Abdulfettah Şâyif Numân, *el-İmâmu'l-Hâdî Vâliyen ve Fakihan ve Mücâhidin*, yy. 1989, s. 71.

123 Nâtk Bilhak, *el-İfâde fî Târîhi Eimmeti'z-Zeydiyye*, s. 131; Muhallî, *Hadâiku'l-Verdiyye*, c. II, ss. 14, 19.

124 Nâtk Bilhak, *el-İfâde fî Târîhi Eimmeti'z-Zeydiyye*, s. 129; Abdullah b. Hamza, *Kitâbu's-Şâfi*, c. I, s. 303; Muhallî, *Hadâiku'l-Verdiyye*, c. II, ss. 14-15.

125 Ebû'l-Abbas el-Hasenî, *el-Mesâbîh*, ss. 568-9; Ebû Tâlib Nâtk bi'l-Hak, *el-İfâde*, ss. 134-135; Abdullah b. Hamza, *Kitâbu's-Şâfi*, c. I, s. 305; Muhallî, *Hadâiku'l-Verdiyye*, c. II, s. 17.

126 Wilferd Madelung, "al-Hâdî İlelhak" *EI(2)*, Leiden 1980, ss. 334-335.

landı ve onu, kendi topraklarını terk etmeye zorladı.¹²⁷ Buradan ayrıldıktan sonra 280/894 yılında, Sa'de yöresindeki kabileler tarafından, aralarındaki kan davalarına çözüm bulabilmesi için davet edildi. Bunun üzerine Kuzey Yemen'e gitti.¹²⁸ Ancak taraftarlarının itaatsizlikleriyle karşılaşması sonucu Medine'nin güneybatı yönünde, bir günlük mesafede bulunan Fer'a'ya döndü. Hâdî İlelhak, üç yıl sonra (284/897 yılında) acilen tekrar çağırılması üzerine hareketinin merkezi haline gelen Sa'de'ye¹²⁹ geldi ve ihtilaf içinde olan bölge kabileleri arasında barış sağladı.¹³⁰

Sa'de merkezli Kuzey Yemen'deki kabilelerle mücadeleler sonucu hâkimiyetini tesis ettikten sonra Necran'ı aldı.¹³¹ Oradaki zimmîlerle özel bir antlaşma yaptı. Hâdî İlelhak, 288/895 yılından itibaren San'a'ya yönelir. San'a'yı birkaç defa almasına rağmen, elinde tutamadı. Kabileler arası çekişmelerin olduğu bu bölgede, Abbâsî taraftarı kabilelerle (Ya'furîler ve Tarifogulları gibi) ve Ali b. Fadl liderliğinde Karmatîler¹³² adı altında Yemen'de faaliyet gösteren İsmâîlîlerle mücadele etmiştir.¹³³ Ancak Sa'de ve çevresinde olduğu gibi, burada uzun süreli bir hâkimiyet sağlayamamıştır. Gerek fikhî gerekse itikadî konulardaki görüşlerinin çoğunluğu kendisinden sonraki Zeydîler tarafından benimsenen Hâdî İlelhak, 298/911 yılında, elli üç yaşında vefat etti.¹³⁴ Zeydiyye Mezhebinin siyasî ve fikrî hayatındaki konumundan dolayı Zeydî imamlar silsilesi içerisinde Zeyd b. Ali ve Kâsım Ressî'den sonra üçüncü sıraya yerleştirilen¹³⁵ Hâdî İlelhak, geride

127 Ebu'l-Abbas el-Hasenî, *el-Mesâbîh*, ss. 568-569; Ebû Tâlib Nâtk bi'l-Hak, *el-İfâde*, ss. 134-135; Muhallî, *Hadâiku'l-Verdiyye*, c. II, s. 17.

128 Nâtk Bilhak, *el-İfâde fi Târîhi Eimmeti'z-Zeydiyye*, s. 135-136; Abdullah b. Hamza, *Kitâbu'ş-Şâfi*, c. I, s. 303.

129 Yemen'in kuzeyinde olup, geçmişte Yahya b. Hüseyin'in faaliyetlerinin merkezi olan Sa'de şehri ve çevresi, Havlan kabilesinin yaşadığı, aralarında anarşi ve kargaşanın yoğun olduğu ve Abbasilerle ilişkilerin kopuk olduğu bir bölge olarak kaydedilir. Bkz. Eymen Fuad Seyyid, *Târîhu'l-mezâhibi'd-Dîniyye fi bilâdi'l-Yemen*, ed-Dâru'l-Mısriyyetu'l-Benânîyye, Kâhire 1988, 233. Fuad Seyyid aynı yerde, bölge halkının kendi aralarında lider seçemedikleri için Ali oğulları ile irtibata geçtiklerini belirtir.

130 Ali b. Muhammed b. Ubeydullah el-Abbâsî el-Alevî, *Siretü'l-Hâdî ile'l-Hak Yahya b. el-Hüseyin*, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut 1972, ss. 41-43; Ebu'l-Abbas el-Hasenî, *el-Mesâbîh*, ss. 577-578. Ali b. Muhammed, burada ihtilaf içinde olup, el-Hâdî'nin aralarında uzlaşa sağladığı kabilelerin Sa'd ve Rebîa kabileleri olduğunu ifade eder. Ayrıca Hâdî İlelhak'ın başarısını, Sa'de'ye gitmeden elli gün önce Hz. Peygamberin bir torununun yakında geleceğini haber vermesi için bir temsilci göndermesinin de kolaylaştırdığı ifade edilir. Bkz. Simonowitz, "Political Implications of the Zaydî Concept of Imamate ...", s. 26.

131 Nâtk Bilhak, *el-İfâde fi Târîhi Eimmeti'z-Zeydiyye*, s. 136; Madelung, "al-Hâdî İla'l-Hak", *EI(2)*, s. 335.

132 Karmatîlerin, Hamdan Karmat/Kırmıt denilen ve adınılarını sık sık atmasından dolayı Karmat lakabını aldığı belirtilen Huzistanlı bir adamın taraftarları olduğu söylenmektedir. Bu ismin Vasıt'ın köylerinden birisi olan "Karmat" isminden veya Aramice'de "gizli bilgi" anlamına gelen "Karmat" kelimesinden de gelmiş olabileceği belirtilmektedir. Bkz. Kummî/Nevbahtî, *Şii Fırkalar*, s. 201 vd. dipnot:26.

133 Nâtk Bilhak, *el-İfâde fi Târîhi Eimmeti'z-Zeydiyye*, ss. 136-137; Abdullah b. Hamza, *es-Şâfi*, c. I, ss. 303-305. Zeydî kaynaklar, el-Hâdî ile'l-Hak Yahya b. Hüseyin döneminde Zeydîlerle Karmatîler arasında toplam yetmiş üç savaşın vuku bulduğunu belirtirler. Bkz. Ebû'l-Abbas el-Hasenî, *el-Mesâbîh*, s. 571; Nâtk Bilhak, *el-İfâde fi Târîhi Eimmeti'z-Zeydiyye*, ss. 136-137; Muhallî, *Hadâiku'l-Verdiyye*, c.II, ss. 23-24.

134 Nâtk Bilhak, *el-İfâde fi Târîhi Eimmeti'z-Zeydiyye*, 145; Abdullah b. Hamza, *es-Şâfi*, c. I, s. 307. el-Hâdî ile'l-Hak'ın hayatı ve faaliyetleri, görüşleri ve eserleri hakkında bkz. Ali b. Muhammed b. Ubeydullah el-Abbâsî el-Alevî, *Siretü'l-Hâdî ile'l-Hak Yahya b. el-Hüseyin*, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut 1972; Gökalp, *Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı*, ss. 91-112.

135 Bkz. Ali b. Abdilkerim el-Fudayl Şerefuddîn, *ez-Zeydiyye Nazariyye ve Tatbîk*, Amman 1985, 16.

bağımsız bir Zeydî Devleti yanında pek çok da eser bıraktı.¹³⁶ Bu eserlerin büyük bir kısmı günümüze kadar ulaştı.¹³⁷ Genellikle itikadî konularda olan risaleleri *Mecmûu Resâil*¹³⁸ adı altında neşredilmiştir. Bu eserde geçen risaleler şunlardır:

1.Kitabu Bâliği'l-Müdrîk (ss. 41-48): Reşid olan akıl sahibi bir kimsenin iman ve ibadet mükellefiyetlerini anlatır. Bu bağlamda ister Müslüman beldelerde isterse küfür diyarında olsun reşid bir kimsenin, duyuyla algılanan yerdeki ve gökteki varlıklara bakarak bunların bir yaratıcısının varlığı ve birliğine ulaşmak ve O'nun nimetlerine şükretmesi gerekir. Sonra ahret gününe ve Rasule inanması gerekir. Hâdî, haber ve kısımlarını verdikten sonra fetret devrini, ne anlama geldiğini ve o dönemde nasıl amel edilmesi gerektiğini açıklar. Buradaki açıklamaları, Mu'tezile ile uyum içindedir.

2.Kitâbu Ma'rifetillah¹³⁹ (ss. 49-85): Allah'ın tevhidi ve teşbihin reddi, adaleti, va'd ve va'dî, Hz.Peygamberin nübüvvetinin ispatı, delilleri, enbiyanın tenzihi, imâmet, imam olabilmenin şartları, Hz. Ali, Hasan ve Hüseyin'den sonra kendisine itaatin farz olduğu kimseler, Rafıza'nın Zeyd b. Ali'yi terk edişinin sebebi, zalimlerin imametinin reddi, onların iktidarlarının kendilerini destekleyenlerden dolayı devam ettiği hususlarını ele alır. Burada diğer mezhep esaslarında sem'î delil olarak sadece Kur'ân ayetlerini kullanırken imamet bahsinde Hz.Peygamberin sözlerini de delil getirir. Daha sonra mezhep esaslarıyla ilgili olarak hidayet, dalâlet, ibadet, irade, musibet ve imanın Allah'ın izniyle olması, küfür, şirk, zekât, zalime zekâtın verilemeyeceği, muhkem, müteşabih, tenzîhu'l-enbiya ve Kitap kavramları ve anlamlarını ele alır. Bunları yorumlarken ilgili yerlerde cebrî anlayışı eleştirir.¹⁴⁰

3.Kitabu'd-Diyâne (ss. 86-91): Allah'ın birliği (tevhîd), mahlûkata benzerlikten münezzehe kılınması, gözle görülmekten tenzih edilmesi, ilim, kudret,

136 el-Hâdî ile'l-Hak'ın eserleri hakkında bkz. Ebû'l-Abbâs el-Hasenî, *el-Mesâbih*, 579; Abdullah b. Hamza, *eş-Şâfi*, c. I, ss. 303-4; Muhallî, *Hadâiku'l-Verdiyye*, c. II, s. 15; el-Müeyyedî, *et-Tuhaf*, 177-178; Nu'man, *el-İmâm el-Hâdî*, 97-115; el-Vecihî, *A'lâm*, 1103-1110; Saffet Köse, "el-Hâdî ile'l-Hak Yahya b. Hüseyin" mad. *DİA*, İstanbul 1997, c. XV, ss. 17-18; eş-Şâzelî, "Giriş", *Mecmuatu Resâil* (el-Hâdî ile'l-Hak), ss. 32-37.

137 el-Hâdî'nin eserlerinden büyük bir kısmı, *Mecmûatu Resâili Hâdî ile'l-Hak* içinde yayımlanmıştır. Ayrıca el-Hâdî'nin fıkah konusunda yayınlanan eserleri şunlardır: *Kitâbu'l-Müntehâb ve Yelîhi Eydan Kitâbu'l-Fünûn*, Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, San'a 1414/1993; *Kitâbu'l-Ahkâm fî Beyâni'l-Helâl ve'l-Harâm*, I-II, Mektebetü'l-Yemeni'l-Kübrâ, San'a 1410/1990.

138 Hâdî İlelhak Yahya b. el-Hüseyin b. el-Kâsım er-Ressî (ö. 298/911), *Mecmûu Resâili'l-İmâm el-Hâdî İlelhak el-Kavim Yahya b. el-Hüseyin b. el-Kâsım b. İbrahim er-Resâilu'l-Usûliyye*, thk. Abdullah b. Muhammed eş-Şâzelî, Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye-Merkezü'l-Ehli'l-Beyt li'd-Dirâsâti'l-İslamiyye, Amman-Sa'de 1421/2001.

139 Bu risale daha önce Muhammed İmara tarafından neşredilmiştir. Bkz. Muhammed İmara (Dirase ve thk.), *Resâilü'l-Adl ve'l-Tevhid*, I-II, Daru's-Şuruk, Kahire-Beyrut 1408/1988, c. II, ss. 63-109.

140 Bu risale hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Ümit, "Usûlü'd-Dîne İlişkin İlk Zeydî Metinler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007/1, c. 6, sayı: 11, ss. 81-102, ss. 91-97.

sem', basar gibi Allah'ın sıfatları, Allah için bedanın söz konusu olamayacağı, fetret ehli için aklın hüccet oluşu, vb. konular ele alınmaktadır.

4. Cevabun li Ehl-i San'a alâ Kitâbin Ketebûhu ileyhi inde Kudûmi-hi'l-Beled (ss. 92-97): Yemen'e geldiğinde San'a halkının kendisine yazdığı mektubun cevabıdır. Bu bağlamda Allah'a, ahiret gününe, Hz.Muhammed'in peygamberliğine, Kur'ân'ın Allah'ın Kitabı ve vahyi olduğuna iman, İslam'ın farzları ve yasaklarını ikrar, diğer fırkalara değil Ehl-i Beyt'e temessük, imanın unsurları, sahâbe ve müminlerin annelerini hayırla anıp, ta'nda bulunmama, havz ve şefaât konuları ele alınır.

5.Kitâbu'l-Müsterşîd fi't-Tevhîd-I (ss. 98-116): Allah'ın izzeti ve aziz oluşu, iradesinin anlamı, Allah'ın kulların fiilleri ve haber verdiği iradesinin ne anlama geldiği. Allah'ın her mekânda oluşunun, kuddüs ve selâmın anlamı gibi hususlar ele alınır. Bu bağlamda Allah'ın yaratılmışlara benzerliği reddedilir.

6.Kitâbu'l-Müsterşîd fi't-Tevhîd-II (ss. 117-144): Kur'an'da Allah ile ilgili olarak geçen ve yaratılmışlara benzerliği çağrıştıracak nefis, vech gibi kavramların yorumları, Allah'ın vâhid oluşunun anlamı, diğer cisimler gibi olmayan bir cisim olduğu anlayışının reddi, arazlar bahsi, Allah'ın fiilî sıfatları, irade, ilim, kudret, hayy, sem', basar sıfatlarının yorumu gibi hususları konu alır. Bunları mahlûkata benzerliği çağrıştırmayacak bir şekilde yorumlar.

7.Bâbu'r-Reddi alâ Ehlî'z-Zeyğ mine'l-Müşebbihîn¹⁴¹ (ss. 145-151): Mahlûkatın neye ibadet ettikleri sorusu üzerine Allah'a ibadet ettikleri cevabını verir. Hadi İlelhak bu bağlamda, Allah'ın varlığı, birliği, mekânı, cisim ve araz olmadığı, yaratılmışlara benzemediği, aklın ve duyuların O'nu kuşatamayacağı gibi hususları ele alır.

8.Kitâbu'l-Menzile beyne'l-Menzileteyn (ss. 152-179): Bu risalede yazar, hakkın, diğerlerinde değil, Hâdî İlelhak (kendisi) ve onunla birlikte olanlarda olduğunu belirtir. Buna gerekçe olarak da, kendilerinin benimsemiş oldukları Tevhid, Adalet, Va'd ve Vaîd, el-Menziletü beyne'l-Menzileteyn ve el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyu ani'l-Münker esaslarında, ümmetin fırkalarının genel olarak kendilerine (Hâdî İlelhak ve taraftarlarına) muvafakat ettiklerini, kendi aralarında ise ihtilaf ettiklerini gösterir ve bu hususları ispat etmeye girişir. Burada Müslümanların, Şîa, Mürcie, Havâric, Mu'tezile ve Âmme olmak üzere beş ana gruba ayrıldığını belirtir.¹⁴² Ayrıca Allah'ın Kitabı'nda Tevhid, halku'l-Kur'ân, adalet,

141 Bu risale daha önce Muhammed İmara tarafından neşredilmiştir. Bkz. Muhammed İmara (Dirase ve thk.), *Resailü'l-Adl ve'l-Tevhid*, I-II, Daru's-Şuruk, Kahire-Beyrut 1408/1988, c. II, ss. 295-300.

142 Hâdî İlelhak, *Mecmû Resâilü'l-İmâm el-Hâdî İlelhak*, s. 152.

kaza, kader/takdir, irade, meşiet, muhabbet, rıza, kulların fiilleri, meşietleri, iradeleri, ibadetleri, Allah'ın, kulların fiillerini yapmadığı, mahlûk ve istitâa kavramı, çocuklara, delilere ve günahı olmayanlara azap edilmeyeceğinden bahsedilir. Allah'ın, kullarına hüsnü nazarı, müminler, salih ameller, vaîd, kebâir ehli ve onların küfürden uzak oldukları, el-menzile, küffara ilişkin ahkâm, münafıklar ve adaletin ikame edilmesinden bahsedilerek bu hususlara Kur'an'dan deliller getirilir. Burada dikkat çeken husus, risalenin başlığı "el-Menzile beyne'l-Men-zileteyn" olmasına rağmen imâmet dışındaki bütün mezhep esaslarından bahsedilmesi ve Zeydîlerin Mu'tezililere muhalefet ettikleri "el-Menzile" ilkesinin kabul edilerek ele alınmasıdır. Doğal olarak bu ilke, Hz. Ali ve taraftarlarına uygulanmaz.

9.Kitabu'l-Cümle¹⁴³ (ss. 180-190): Usûlüddin ve konularını içerir. Bu bağlamda, öncelikle aklın ve duyuların kuşatamayacağı Allah'a hamd ile başlar. Allah'ın, din olarak İslam'ı seçtiğini, meleklerini elçiler kıldığını, insanlara, kendisine ortaklar koşmamaları ve kendisi dışındakilere ibadet etmemeleri için peygamberler gönderdiğini belirtir. Sonra Allah'ın varlığı, birliği, tek kadim olduğu, adaleti, mahlûkatı kendisine ibadet etmeleri için yarattığı, mükâfat ve cezanın kulların kendi fiillerinden dolayı olduğu, Allah'ın va'd ve vaîdini mutlaka yerine getireceği, Hz. Muhammed'i Arapça Kur'an ile gönderdiği, helal, haram ve şer'î ahkâmın onda yer aldığı, Hz. Muhammed'in, sadece Allah'a imana, nübüvvetini ve diğer peygamberleri ikrara, meleklerle, ölüme, yeniden yaratılmaya, hesap gününe, cennet ve cehenneme imana davet ettiğini ifade eder. Beş vakit namazın kendi vakitlerinde edası, diğer emir ve yasaklara riayet edilmesi gerektiğini zikreder. Kendisine rasulun tebliği ulaşmamış kimsenin Allah'ın varlığı, birliği, kadim oluşu ve adaletini bilmesi gerektiğini ifade eder.¹⁴⁴

Ayrıca Allah'ın, Hz. Peygamberin Sünnetini, Kitabı'nda açıklamadığı, namaz sayısı ve vakitleri, hac ve umrenin sadece Kâbe'ye olacağı, zekâtın zenginlerin malından alınıp fakirlere verilmesi gibi hususları açıklayıcı kıldığını, peygamberlerin şeriatlarının farklı Dinin ise bir olduğunu, peygamberlerin büyük günah işlemesinin mümkün olmadığını küçük günahları olabileceği ve bunların da affedildiğini ifade eder. Ölüm korkusu ve müsle durumunda takiyyenin caiz olduğunu belirtir. Meleklerin, cinlerin ve insanların çeşitli türler olduklarını, Al-

143 Bu risale daha önce Muhammed İmara tarafından neşredilmiştir. Bkz. Muhammed İmara (Dirase ve thk.), *Resailü'l-Adl ve'l-Tevhid*, I-II, Daru's-Şuruk, Kahire-Beyrut 1408/1988, c. II, ss. 281-294.

144 Hâdî İlelhak, *Mecmûu Resâilü'l-İmâm el-Hâdî İlelhak*, s. 183.

lah'ın adil bir imamı imam edinmeyi farz kıldığını, bu kimsenin, Hz. Peygambere icraatlarında halef olduğu için "halife" olarak isimlendirildiğini kaydeder.¹⁴⁵

10.Kitâbu Usûliddin (ss. 191-196): Usulüddini konu alır. Bu çerçevede delilleriyle birlikte Allah'ın tevhidi, adalet, el-va'd ve'l-va'îd, el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münker, Hz. Ali'nin imameti ve imametin kimlerde olduğu konularını ele alır. Burada, el-Menzile beyne'l-Menzileteyn ilkesine yer vermez. Onun bu eserini kaleme alırken dedesi Kâsım Ressî ve amcası Muhammed Kâsım'dan etkilendiği görülmektedir. Bununla birlikte risale, imametin mezhep esasları arasında ayrıntılı olarak ele alınması bakımından kendisinden öncekilerden ayrılır. Bu bağlamda, önce Hz. Ali'nin imametini ele alır. Hz. Ali'nin şahsi faziletleri, İslam dini uğruna yaptıkları, Hz. Peygamberin amcasının oğlu ve damadı, Hz. Hasan ve Hüseyin'in babası olduğunu, ümmetin ileride karşılaşacağı büyük hadiseler hususunda Hz. Peygamberin onu bilgilendirdiğini zikreder. Daha sonra Müslümanların imamın kim olması gerektiği hakkındaki görüşlerini aktarır. Müslümanların, Şîa, Mürchie, Havâric, Mu'tezile ve Âmme olmak üzere beş ana gruptan oluştuğunu ve onların imamete ilişkin görüşlerini kaydeder. Sonra bütün bu grupların âl-i Muhammed'in imametinde ittifak, diğerlerinde ihtilaf ettiklerini, bu durumda da ittifak ettiklerinin doğru, ihtilaf ettikleri şeyin ise yanlış olduğunu ifade eder. Hâdî İlelhak, öncelikle Hz. Ali, Hasan ve Hüseyin olmak üzere Ehl-i Beyt'in imametini aklî olarak temellendirdikten sonra bu hususa ilişkin sem'î delillere geçer. Önceki mezhep esaslarında aklî delillerden sonra sem'î delil olarak sadece Kur'ân'dan ayetleri zikrederken, imamette Hz. Peygamberin sözlerinden de delil getirir. Bu risale ve Hâdî İlelhak'ın diğer risaleleri Yemen Zeydîliğinin itikadî-kelamî görüşleri ve bu görüşlerin gelişim süreçlerini izleyebilmek bakımından önemlidir.¹⁴⁶

11.Mes'ele fi'l-İlm ve'l-Kudre ve'l-İrade ve'l-Meşîe (ss. 197-199): Burada kendisine sorulan Allah'ın ilim, kudret, irade ve meşietini yorumlar. İlim ve kudretin Allah'ın zatı olduğunu, O'ndan ayrı olmadığını, kadim olanın sadece Allah olduğunu ifade eder. İlim ile kudret ve meşiet ile irade arasındaki ilişkiyi açıklar.

12.Kitâbu'r-Reddî alâ Süleyman b. Cerîr (ss. 200-203): Rıza, gazab (seht), velayet, muhabbet konularında, onların, Allah'ın kadim nitelikleri olduğunu öne sürdüğünü kaydettiği Süleyman b. Cerîr'in görüşünü eleştirir. Önce bu kavramların anlamlarını verir ve onların Allah'ın fiilî sıfatlarından olduğunu be-

¹⁴⁵ Hâdî İlelhak, *Mecmûu Resâili'l-İmâm el-Hâdî İlelhak*, ss. 184-187.

¹⁴⁶ Bu risale hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Ümit, "Hâdî İle'l-Hak ve Usûlü'd-Dîn Adlı Risalesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007/2, c. 6, sayı: 12, ss. 119-141.

lirtir. Allah'ın kullara yönelik bu niteliklerinin ancak kullardan bu fiiller meydana geldiğinde olacağını ifade eder ve bunu ispata girişir.

13.Kitabu Tefsiri'l-Kürsî (ss. 204-209): Bu risalede önce Müşebbihe'den bir grubun Hz. Peygamber döneminde olduğunu ve Allah'ın onlara, İsrâ 17/90-92 ve Furkan 25/21-23 ayetleriyle işaret ederek onları kınadığını ifade eder. Sonra Müşebbihe'nin gruplarını ve görüşlerini zikrederek onları eleştirir. Sonra Hz. Peygamber'in, Ebu Zer el-Gıfârî'nin sorusu üzerine "Ayetu'l-Kürsî"ye ilişkin açıklamasını ve Hz. Ali'nin konuya ilişkin yorumunu vererek Müşebbihe'nin anlayışını eleştirir.

14.Kitabu'l-Arş ve'l-Kürsî (ss. 210-217): Burada Hâdî İlelhak, literal olarak anlaşıldığında Allah'ın yaratılmışlara benzerliğini çağrıştıracak kürsî, arş, kabza (tutma, kavrama), batş, ityân, mecî, kitâb, sırât, mizan, sâk, el-yedan, kabz, bast, vech, hicâb gibi kavramların, beşerin sıfatları gibi açıklanamayacağını ifade eder ve onları teşbihi çağrıştırmayacak şekilde yorumlar.

15.Kitabu'r-Redd ale'l-Mücbireti'l-Kaderiyye (ss. 218-238): Allah'a hamd ile başlayıp, O'nun niteliklerini sayar. Bu bağlamda Allah'ın gözle görülemeyen, düşünceyle kuşatılamayan, eşi benzeri olmayan, semi ve basir olan, kulların fiillerinden beri olduğu, arkadaşı ve evladı olmadığı, ölüm ve yok olmadan uzak olduğu, kullarına helal ve haram hususları açıkladığı, onları hayra ve hidayete davet eden nebiler gönderdiği, onları cehennemle korkuttuğu, cennetle teşvik ettiği, Hz. Muhammed'i elçi gönderdiği, onunla nimetini tamamladığı, onun da Allah'ın vahyini tebliğ ettiğini belirtir. Sonra Rasulullahın Ehl-i Beytinden kiri giderip, temiz kıldığını, vahyine insanları çağırان davetçiler kıldığını, kullarına onlara itaati emrettiğini ve farz kıldığını belirtir.¹⁴⁷

Sonra Kaderiyye diye isimlendirdiği ve cebri görüşleri öne sürdüklerini ifade ettiği kesimlerin, kötülüklerin ve büyük günahların failinin insanlar değil, Allah olduğunu ileri sürdüklerini ifade eder ve bu görüşlerini eleştirir ve buna Kur'an'dan pek çok ayeti delil getirir.

16-Kitabu'r-Redd ale'l-Mücbireti'l-Kaderiyye¹⁴⁸ (ss. 239-266): Oğlunun sorusu üzerine, cahil takımının, en kötü sıfatları, kendilerini onlardan uzak tutmalarına rağmen Allah'a atfettiklerini, hatta bundan daha ilerisini yaptıklarını ifade eder. Bu bağlamda Allah'ın bir şeyi talep edip, sonra ondan nehyettiği, bir şeyi irade edip sonra ondan menettiğini, Allah'ın elçilerini bütün insanlara ken-

147 Hâdî İlelhak, *Mecmûu Resâili'l-İmâm el-Hâdî İlelhak*, s. 218.

148 Bu risale daha önce Muhammed İmara tarafından neşredilmiştir. Bkz. Muhammed İmara (Dirase ve thk.), *Resailü'l-Adl ve'l-Tevhid*, I-II, Daru's-Şuruk, Kahire-Beyrut 1408/1988, c. II, ss. 30-61.

disinden men ettiği şeye davet için gönderdiğini ileri sürdüklerini belirtir. Cebri anlayış sahiplerinin bunu, ileri sürdükleri görüşleriyle yapmış olduklarını ifade eder. Sonra görüşlerini, Kur'an'dan ayetlerle desteklediklerini zikreder. Bu bağlamda delil getirdikleri ayetleri yanlış anladıklarını belirtir ve onları kendi anlayışına göre yorumlayarak onların görüşlerini eleştirir. Ayrıca onların, bu ayetlerin öncesini ve sonrasını dikkate almadıklarını ifade eder. Cebri anlayış sahiplerinin delil getirdiği ayetlerden bazıları şunlardır; “*O, dilediğini saptırır; dilediğini doğru yola ulaştırır*” (Nahl 16/93), “*Allah'ın izni olmadıkça hiçbir kimse iman edemez...*” (Yunus 10/100), “*... Allah (halini) bildiği için saptırdı, kulağını ve kalbini mühürledi, gözüne de perde çekti. ...*” (Casiye 45/23), “*Yeryüzünde ve nefislerinizde uğradığımız hiçbir musibet yoktur ki, biz onu yaratmadan önce, bir kitapta yazılmış olmasın ...*” (Hadid 57/22), “*... Allah'ın dilemesi olmadıkça ...*” (İnsan 76/30), “*... Onlardan mutsuz (cehennemlik) olanlar vardır, mutlu (cennetlik) olanlar vardır*” (Hud 11/105), “*Eğer dileseydik herkese hidayetini verirdik. Fakat benim, 'Andolsun, Cehennemi hem cinlerden hem de insanlardan dolduracağım' sözü gerçekleşecektir*” (Secde 32/13), “*Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi elbette topyekün iman ederlerdi. Böyle iken sen mi mü'min olsunlar diye, insanları zorlayacaksın*” (Yunus 10/99), “*... Deki; 'Hepsi Allah'tandır' ...*” (Nisa 4/78).¹⁴⁹ Hadi İlelhak daha sonra kendini de içine dâhil ettiği Adalet ehlinin Kur'an'dan delil getirdiği ayetleri zikreder ve kendi görüşlerini bu ayetlerle temellendirir. O, burada cebri anlayış sahiplerinin delil getirdiği ayetlerden çok daha fazlasını aktarır.¹⁵⁰ Daha sonra da cebri anlayışı eleştirmek için Adalet ve Tevhid ehlinin akli delillerini zikreder.¹⁵¹

16.Kitabu'r-Red alâ el-Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye¹⁵² (ss. 267-421): Kitabın en geniş kısmını oluşturan bu risalede Hadi İlelhak Yahya b. Hüseyin, Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye'nin cebri destekleyen, onu güçlü bir şekilde savunan, Allah'ın, melekler ve nebilerin de içinde yer aldığı kulların hepsini iyi-kötü bütün fiillere zorladığı görüşünün kendisine ulaştığını ifade eder. Bu anlayışı, içerebileceği yaklaşık kırk üç mesele çerçevesinde eleştirir.¹⁵³ Bu meselelerden bazıları şunlardır: Birincisi; Adem oğullarından peygamberler, tebliğ vazifesini terk etmede istitaa sahibiler mi? İsterlerse emredildikleri tebliğ vazifesini

149 Hâdi İlelhak, *Mecmûu Resâilü'l-İmâm el-Hâdî İlelhak*, ss. 240-246.

150 Hâdi İlelhak, *Mecmûu Resâilü'l-İmâm el-Hâdî İlelhak*, ss. 246-259.

151 Hâdi İlelhak, *Mecmûu Resâilü'l-İmâm el-Hâdî İlelhak*, ss. 259-266.

152 Bu risale daha önce Muhammed İmara tarafından neşredilmiştir. Bkz. Muhammed İmara (Dirase ve thk.), *Resâilü'l-Adl ve'l-Tevhid*, I-II, Daru'ş-Şuruk, Kahire-Beyrut 1408/1988, c. II, ss. 111-280.

153 Bu risale hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Aslan, *Hasan b. Muhammed'in Cebir Risalesi ve Yahya b. Hüseyin'in Reddiyesi'nin Mukayeseli Değerlendirmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜSBE, Ankara 2002.

değiştirebilirler mi? Tebliğde eksiltme ve artırma yapabilirler mi?... İkincisi; İblis için en tehlikeli günah/masiyet nedir veya onu nefsinde tekebbüre kim düşürdü? Şayet masiyeti nefsi emretti ve hevası tekebbüre düşürdüyse, kim şeytanı kötülüğü emreder bir yapıda ve hevasını tekebbür içerir şekilde yarattı? Aldatma ilmini ona kim verdi? Allah mı yoksa?.. Üçüncü Mesele; Allah'ın muhabbeti ve meşiet, Hz. Adem ve eşinin Cennete girişinde mi yoksa çıkışlarında mıydı?... Dördüncü Mesele; Allah, Cehennem halkı için bir hayır irade etti mi? ... Beşinci Mesele; Allah'ın bilir kıldığı hususlarda insanlar cahil olabilirler mi?... Altıncı Mesele; İnsanları kim konuştu ve kelamı kim yarattı?... Yedinci Mesele: Hareketleri kim yarattı? Sekizinci Mesele; Ameller şey midir? Değil midir?... Dokuzuncu Mesele; Eceller ve vakitleri belirlenmiş midir? Belirlenmemiş midir? Belirleniyse kim belirlemiştir?... Onuncu Mesele; Rızıklar takdir edilip taksim edilmiş midir? Edilmemiş midir? Edildiyse kim etmiştir?... Onbirinci Mesele; Akıllar mahlûk mudur değil midir? Mahlûk ise kullar arasında taksim edilmiş midir? Edilmemiş midir? ... Onikinci Mesele; Allah bir şeyi irade ederse o şey olur mu yoksa olmaz mı? ...

Hadi İlelhak bu şekilde Cebri anlayışı desteklediği düşünülen her bir meseleyi/anlayışı aktardıktan sonra ona kendi anlayışına uygun olarak ayrıntılı bir şekilde cevap verir.

17.Babu İsbati'n-Nübüvve (ss. 422-424): Zimmî birisi Hz. Muhammed'in nübüvveti hakkında soru yöneltip, onun nübüvvetinin nasıl kanıtlandığını sorarsa onun nasıl cevaplandırılacağı hususunu içerir.

18.ed-Delil ala Nübüvveti Muhammed (sav) (ss. 425-427): Yazar öncelikle bu soruyu enbiyanın Rabbine inanmayan mühlidlerin değil, Ehl-i Kitap olan Yahudi ve Hıristiyanların soracağını ifade eder. Daha sonra da Hz. Peygamberin nübüvvetini ispata girişir. Bu hususta mucizeleri ve Kur'an'ı delil gösterir. Bu hususta Hz. Peygamber zamanından kendi zamanına kadar belağat ve fesahat ehlinin onun bir mislini veya bir suresinin benzerini getirmekten aciz kaldıklarını ifade eder.

19.Cevabu Mes'ele'ti'n-Nübüvve ve'l-İmame (ss. 428-435): Bu risale, Muhammed'in babası Hadi İlelhak'tan sorduğu enbiyanın nübüvveti, Allah'ın onları elçi göndermesi, evsıyâ ve enbiyanın vasileri, imameti sabit olanların imametlerinin ispatı ve onlara itaatin nasıl vacip olduğuna ilişkin sorusuna verdiği cevabı içerir. Burada enbiyanın nübüvveti hak etmeleri ve alametleri, enbiyanın vasîlerinin vasîliği hak etmeleri ve alametleri, imamların imameti hak etmeleri ve

alametleri anlatılır. Konu aktarılırken nübüvvet imametle ilişkilendirilir. İmamîye'nin imamlarının alemleri ve deliline ilişkin anlayışları sert bir şekilde eleştirilir.

20. Tesbitü İmame'ti Emiri'l-Mü'minin Ali b. Ebi Talib (ss. 436-438): Adından da anlaşılacağı üzere Hz. Ali'nin imametini ispata tahsis edilen bu risalede onun imametini, Hz. Peygamberin "*Ali'nin benim yanımdaki konumu Harun'un Musa yanındaki konumu gibidir. Ancak benden sonra nebi yoktur*" hadisiyle ispata girişir ve bunu Kur'an'dan ayetlerle desteklemeye çalışır. Ayrıca Hz. Peygamberin bu hadisi söyledikten sonra "*Ey insanlar! Benden önceki peygamberlerde olduğu gibi benden sonra da benimle ilgili yalanlar uydurulacaktır. Bunun için benimle ilgili bir söz size ulaştığında onu Allah'ın Kitabı'na arz edin. Allah'ın Kitabı'yla uyum içinde olan benden olup, onu ben söylemişimdir. Allah'ın Kitabı'yla uyum içinde olmayan benden olmayıp, onu ben söylememişimdir*" dediğini aktarır.

21. Zikru Hataya'l-Enbiya (ss. 439-459): Bu risalede Hz. Adem, Hz. Süleyman, Hz. Yunus, Hz. Eyyub, Hz. Yusuf, Hz. Davud, Hz. İbrahim, Hz. Musa ile ilgili durumlardan ve bunların nasıl yorumlanması gerektiğinden bahsedilir. Sonra Hz. Peygamberin, nübüvvetle görevlendirilmeden önceki döneminden bahsedilir. "*la havle ve la kuvvete illa billah*" ifadesi açıklandıktan sonra arş ve kürsi teşbihi çağrıştırmayacak bir şekilde yorumlanır. Sonra telef olma korkusuyla hicret edemeyen kimsenin durumu ele alınır. Daha sonra da Ali İmran 3/26. ayetinde geçen "*... Mülkü dilediğine verir, dilediğinden çeker alırsın. Dilediğini aziz eder dilediğini zelil edersin ...*" ifadesini nübüvvet ve imametle ilişkilendirerek yorumlar.

22. el-Redd alâ men Ze'ame enne'l-Kur'âne kad Zehebe Ba'duhu (ss. 460-464): Burada, Kur'an'dan bir kısmının yok olduğunu ileri sürüp, insanların elindeki Kur'an'ın Hz. Muhammed'e inzal edilen Kur'anla aynı olduğunu, onda eksilme ve artma olmayacağını inkar edenlerin görüşlerini çürütür ve cevaplar verir. Görüşünü de akıl, nebi ve kitap delilleriyle ortaya koyar. En sonunda da dedesi Kâsım Ressî'nin, Hz. Ali'nin mushafını gördüğünü ve onun elimizdeki Mushaf ile aynı olduğunu ifade ettiğini aktarır.¹⁵⁴

23. Kitabu Tefsiri Meani Sünne ve'r-Reddu ala men Zeame ennea min Rasulillah (ss. 465-482): Hâdî İlelhak bu risaleyi, Sünneti, Hz. Peygamberin şahsi görüş ve uygulamaları olarak kabul edenlere karşı yazmıştır. Burada Sünnet ile kastedilen, genellikle namaz, zekât, diyet gibi Kur'an'da mücmel olarak ifade

¹⁵⁴ Bu risale ve muhtevası hakkında ayrıca bkz. Mehmet Ümit, "Kur'an'a Yönelik Tahrif İddialarına Zeydî Tepki", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006/1, c. 5, sayı: 9, ss. 65-80, ss. 73-79.

edilen farz hükümlerin açıklanmasıyla ilgili fer'î hükümlerdir. Yazar öncelikle Hz. Peygambere inzal edilen vahyi ikiye ayırır; Birincisi bizzat Kur'ân-ı Kerim, ikincisi de Sünnet olup, az önce belirttiğimiz Kur'an'da mücmel olarak bildirilen farzların yine Allah tarafından Cebrail vasıtasıyla bildirilmesiyle Hz. Peygamberin yaptığı fîru açıklamalardır. Bunlar da Allah'tandır. Yani Allah, Kur'an'da namazı emretmiştir, ancak namazın vakitleri, rek'atları, nasıl kılınacağı ve benzeri hususları Hz. Peygamber uygulamasıyla göstermiştir. Bunu Hz. Peygamber kendisi içtihadıyla değil, Allah'ın bildirmesiyle yapmıştır. Dolayısıyla onlar da vahiydir. Aynı şekilde zekât, diyet gibi Kur'an'da mücmel olarak bildirilen hususların Hz. Peygamber vasıtasıyla açıklanması da böyledir. Buradaki Sünnet, Kur'an'daki sabit ve mücmel olan bu hükümleri açıklayan ve beyan eden anlamındadır. Bu bağlamda "Sünnet-i Rasulillah" ifadesi, Tevrat için "Kitâbu Musa" ve İncil için "Kitâbu İsa" ifadelerinin mecaz olarak kullanılması gibi mecazi anlamdadır. Gerçekte bu ifade, "Sünnetullah" anlamına gelir. Sonra yazar gelebilecek muhtemel itirazları ve bu Sünnetin, Allah'tan Hz. Peygamberin içtihadıyla olduğu kabul edildiği takdirdeki muhtemel sonuçlarını ele alır.

Hâdî İlelhak, Kur'an'daki mücmel hususların/ahkâmın açıklanması olarak Hz. Peygambere bildirilen söz konusu fer'î hükümler dışında da Hz. Peygamberin söz ve uygulamaları olduğunu, ancak bizzat Hz. Peygamberin bunları Allah'tan aldığı hüküm ve uygulamalardan ayırdığını belirtir.¹⁵⁵

Ayrıca daha önce naklettiği gibi burada da Hz. Peygamberden, kendisinden önceki peygamberlere olduğu gibi kendisine de yalan sözler atfedileceğini, böyle bir durumda bunları Kur'an'a arz etmelerini, Kur'an'la uyuşuyorsa onları kendisinin söylediğini uyuşmuyorsa söylemediğini ifade ettiğini aktarır.

24. Mes'ele fi'l-İmâme (ss. 483-485): Bu kısa risale, Ebû Abdillah tarafından kendisine sorulan imamet meselesiyle ilgilidir. Burada imâmetin şartları sayılır. Söz konusu şartlardan ilki, imamın Hz. Peygamber soyundan olmasıdır. Ayrıca Müslümanların bu imama itaat etmesinin gerekliliği vurgulanır.

25. Kitâbu'l-Kıyâs (ss. 486-503): Burada öncelikle ümmetin ihtilafının sebebi olarak onların Ehl-i Beyt'e ittibayı terk etmeleri gösterilir. Sonra ümmetin ihtiyaç duyduğu her şeyin Kur'an ve Sünnette yer aldığı ifade edilir.

Hâdî İlelhak, kıyasta bulunabilmek için öncelikle Kur'an ve Sünnetteki helal, haram vb hususlara ilişkin ahkâmı ve bunlardaki usulü ve dini ilimleri çok

155 Hâdî İlelhak'ın bu risalesi ve Türkçe çevirisiyle ilgili olarak bkz. Kadir Demirci, "Sünnet'in Anlamına Dair Bir Açıklama-Sünnet'in Kaynağının Rasûlullah Olduğunu İleri Sürenlere Reddiye", *İslâmi İlimler Dergisi*, Yıl: 6, Sayı: 1, Bahar 2011, ss. 275-287.

iyi bilmek gerektiği, bu hususlarda herhangi bir eksiklik olduğu takdirde kıyas yapılamayacağını vurgular. Sahih ve batıl-fasit kıyas ayrımında bulunur. Bu bağlamda kıyasta bulunabilmek için Kur'an ve Sünnette şahitlerinin bulunması, kıyasın Kur'an ve Sünnete muvafık olması gerektiğine işaret eder. Kur'an ve Sünneti, onlardaki ahkâmı, usulü ve diğer dini ilimleri en iyi bilenlerin de Ehl-i Beyt olduğunu belirtir. Hâdî İlelhak, Ehl-i Beytin ve Ehl-i Beytten imamların seçkin oluşunu ispat etmek için kendi anlayışı çerçevesinde yorumladığı Kur'an ayetlerini ve Hz. Peygamberden rivayetleri aktarır.

25.Kitâbu Da'vetin veccehe bihâ ilâ Ahmed b. Yahya b. Zeyd ve min kbelihi (ss. 504-522): Hâdî İlelhak'ın, kendi imametini tanıyıp, yapmış olduğu cihada katılması için Ahmed b. Yahya b. Zeyd'e gönderdiği davet yazısıdır. Burada Allah'ın, yaratılmışlara benzetilmesinin, evladı, arkadaşları olmasının reddedildiği, insan fiilleriyle ilgisinin olmadığı belirtilen bir girişten sonra öncelikle cihadın fazileti Kur'an'dan ayetlerle anlatılır. Akabinde cihadın, ancak kendisine itaatin farz olduğu, Allah'ın seçtiği İmamın liderliğinde olacağı, bu imamın da Âl-i Muhammed'ten olduğu belirtilir. Bu husus kendi anlayışına göre yorumladığı Kur'an'dan ayetler ve Hz. Peygamberden rivayetlerle desteklenir. Peşinden kendisine itaatin farz olduğu imamın nitelikleri sayılır. Bu şartları taşıyan şahıs imametini ilan ettiğinde ona hicretin gerekliliği vurgulanır. Bu şahsın/imamın davetine icabet etmeyen, kötü akıbetinden (ceza), onun davetine olumlu cevap verenin de iyi akıbetinden (mükâfat) bahsedilir ve söz konusu hususlar Kur'an'dan ayetlerle desteklenir. Sonra Âl-i Rasulullah'tan fasıkın hükmü ele alınır. Daha sonra davet ve şartlarıyla bu davette bulunanın ve davete icabet edenin sorumlulukları zikredilir. En son olarak da davete olumlu cevap verilmesini teşvik bağlamında pek çok ayet ve yazarın bakış açısını destekler tarzda yorumları aktarılır. Ayrıca burada fasıkların ve zalimlerin imametlerinin meşru olmadığına işaret edilir.

26.Cevâbu Mesâilî'l-Hüseyn b. Abdillâh et-Taberî (ss. 523-538): Hüseyin b. Abdillâh et-Taberî'nin, yanlış anlaşılan bazı uygulamaları ve diğer bazı hususlara ilişkin sorduğu sorulara Hâdî İlelhak'ın verdiği cevapları içerir. Bunlar arasında uyguladığı bazı had cezalarını artırmasının sebebi, meyve/ürünün tahmini üzerinden vergi alımı, teb'asından, ordusu için ihtiyaç duyduğunda ekstra mal/para alımı gibi hususlar gelir. Hâdî İlelhak bunlara cevap verirken Hz.Peygamber ve Hz.Ali'nin benzer uygulamaları olduğunu da belirtir. Sorulan sorular arasında Rasulullah ailesine öşrtün caiz olup-olmadığı, zekâtın taksimi ve uygulama farklılıkları da yer alır. Bu bağlamda zekât toplanması ve taksiminde İma-

mın gördüğü maslahat/lüzum üzere hareket edebileceği örneklerle açıklanır. En son olarak da Âl-i Muhammed'ten bir şahsın imametinin nasıl gerçekleşeceği sorulur. Bu çerçevede imâmetin şartları zikredilir.

27. *Min Şireti'l-İmam el-Hâdî İlelhak Yahya b. el-Hüseyn* (ss. 539-544):

Bu kısım aslında Hâdî İlelhak'ın eseri değildir. Ancak hayatının sonlarına doğru, kendisi hasta olduğu için katılmadığı Necran'daki harplerinde yenilmelerinin sebebi bağlamında Hâdî İlelhak'ın, savaşın gereklerini yerine getirmemelerine ilişkin açıklamalarını taraftarları ondan aktarır. Sonra Hâdî İlelhak'ın veziri Muhammed b. Said el-Yersumî, onun, Sa'de'de vali konağına yerleştiğindeki gündelik hayatı, teb'asına yönelik irşad-vaaz, eğitim-öğretim faaliyetleri, vatandaşlarının, ehl-i zimmenin, şehrin, çarşı, pazarın durumunu, hatta hapistekilerin durumlarını inceleyip, yapılabilecek düzenlemeleri yapmaya çalıştığını anlatır.

28. *Ahdu'l-İmam el-Hâdî Aleyhisselam li Ummâlihi* (ss. 545-549):

Bu metin, Hâdî İlelhak'ın görevlilerini mükellef tuttuğu hususları içermektedir. Bunlar arasında; öncelikle takva sahibi olmak, teb'aya karşı kibri terk edip, tevazu göstermek, onlara Allah'ın emir ve yasaklarını, usulüddini öğretmek, öşür ve zekât ahkâmı, görev yaparken dürüst olma, hediye kabul etmeme, ehl-i zimme ve arazilerinin ahkâmı yer alır.

29. *Cevabu Mes'ele'ti'r-Raculi min Ehl-i Kum* (ss. 550-557):

Kum halkından birinin marifetullaha ilişkin sorduğu soruya cevap bağlamında Hâdî İlelhak, marifet/bilgi, akıl, bilginin akıldan doğması, kişinin aklıyla Allah'ın varlığı, birliği, yaratılmışlardan farklı olduğu gibi hususları bilmesi, Kur'an'da Allah için kullanılan ve haberî sıfatlar olarak nitelenen kavramların ehl-i zikre sorulması, ehl-i zikrin Âl-i Muhammed olduğu, akla ihtiyaç duymaksızın taklid ile birinin diğerlerine öğretmesiyle bilme, hayvanların yavrularını, annelerini vb. hususları ilham ile bilmeleri, Allah'ın eşyayı yoktan var etmesine delil ve peygamberler göndermesinin illeti gibi hususları ele alır. Bu eser, Hâdî İlelhak'ın bu ve diğer bazı eserleri, onun İran, Taberistan, Irak ve Hicaz bölgesinde bulunan Zeydî âlimlerle görüştüğüne işaret etmesi bakımından önemlidir.

30. *Cevabu Mesâili Ebi'l-Kâsım er-Râzî* (ss. 558-605):

Hâdî İlelhak bu uzun risalesinde Ebu'l-Kâsım er-Râzî'nin sorduğu sorular arasında; insanlara verilen aklın eşitliği veya üstünlüğü, Allah'tan vahiy almanın ve hesaba çekilmenin keyfiyeti, ahret ve kıyamet gününün anlamı, Allah yolunda hicret etmesi gerekenler, Allah'ın Hz. Musa ile konuşmasının, Sûra üflenmesinin anlamı, ruhun ne olduğu, cesedin ölüp, ruhun ölmemesi, Allah'ın melekleri enbiyaya üstün kılması, isim ve müsemma arasındaki ilişki ve fark, iblisin vesvesesi ve Ademoğlunu

nasıl etkilediği, meleklerin ve şeytanların neden yaratıldığı, Kible ehli nasıl küfre düşer, iman-amel ilişkisi, hadlerin uygulanması, varlıkların Allah'ı tesbih etmesi, aklın neliği, nefis terbiyesi/ riyazeti, kulun Allah'ın rızası uğruna çalıştığını, Cenneti hak ettiğini bilmesi, Hz. Peygamberin hak hususunda zengin ve fakiri eşit kılması, Hz. Peygamberin nasıl cizye aldığı, Cennet ehlinin Cehennem ehliyle konuşmasının keyfiyeti, aynı ev halkının Cennette bir araya gelmesi, ahirette kullar arasında eşit paylaşım, aynı zamanda birden fazla imamın çıkması, A'râf ehli, namazda ellerin kaldırılması, gece namazı, Ramazan ayında Teravîh namazı, dini ve mezhebini bilmediğin bir kadınla evlenme, hamele-i arş, Hz. Peygamberin Tağlib oğulları Hıristiyanlarıyla barış anlaşması ve şartları, Hz. Peygamberin Miracı, Arap olmayan ve ancak bir veya iki sûre bilen birinin durumu, kadınların öğretimi ve literal anlamları Allah'ın varlıklara benzetilmesini çağrıştırabilecek, adaletiyle ilgili tartışmalara yol açabilecek ayetlerle diğer bazı ayetlerin yorumları yer alır.¹⁵⁶

31. Min Mesâili Muhammed b. Ubeydullah (s. 608-609): Hâdî İlelhak'ın Necran valisi Muhammed b. Ubeydullah'ın zalimlerle dostluk ve onlardan yardım istemeye ilişkin sorduğu sorulara Hâdî İlelhak'ın verdiği cevaptır.

32. Mes'ebetün min Mesâili't-Tebâi (ss. 613-614): İnkâr edenlerle ilgili olarak "...Dünya hayatınızda güzelliklerinizi bitirdiniz, onların zevkini sürdürünüz..." (Ahkaf 46/20) ayeti bağlamında kendisine sorulan bu dünyadaki iyilikler/güzelliklerin neler olduğu, bunlardan müminlerin ve kâfirlerin yararlanması hususları ele alınır. Ayrıca Mâide 5/103 ayetinde geçen "Bahîra", "Sâibe", "Vasîle" ve "Hâm" kavramlarının ne anlama geldiklerini açıklar.

33. Mes'ebetün li Ebi'l-Kâsım Muhammed b. Yahya (ss. 615-619): Oğlu Muhammed'in Müslüman köle veya cariyeye iftirada (kazf) bulunması durumunda iftirada bulunana uygulanacak iftira/kazf cezasının hür bir kadın veya erkeğe iftirada bulunanın cezasıyla aynı olup olmayacağı konusundaki sorusuna Hâdî İlelhak'ın verdiği cevaptır.

34. Mes'ebetün fi'z-Zebâih (s. 620): Hâdî İlelhak'ın, kesilen hayvanlardan helal ve haram olanların neler olduğuna ilişkin sorulara verdiği cevaptır.

35. Min Mesâili Ali b. Muhammed el-Alevî (ss. 621-622): Hâdî İlelhak'ın biyografisini yazan Ali b. Muhammed el-Alevî'nin, müşriklerin çocuklarının öldürülüp-öldürülemeyeceğine ve Yahudi ve Hıristiyan kadınlara cizye gerek-gerekmeyeceğine ilişkin sorduğu soruya Hâdî'nin verdiği cevaptır.

156. Ayrıca bkz. Abdullah b. Muhammed eş-Şazeli, *Mecmûu Resâili'l-İmâm el-Hâdî İlelhak'a yazdığı Mukaddime*, s. 37.

36.Cevâbu Mesâil li İbnihi'l-Murtazâ (ss. 623-625): Murtazâ Lidînillah Muhammed'in babası Hâdî İlelhak'a sorduğu, Hz. Peygamberin çöplüğe atılmış ölü bir oğlak/keçi görünce söylediği "Ölen keçinin/oğlağın derisinden faydalan-salardı sahiplerine herhangi bir günah olmazdı" ifadesine ilişkin onun açıklamalarını konu alır. Ayrıca yine Muhammed'in sorduğu Tevbe 9/102 ve Nisa 4/65. ayetlere ilişkin yorumlarını konu alır.

Hâdî İlelhak ayrıca fıkha dair yazmış olduğu Kitâbu'l-ahkâm'ın girişinde de öncelikle bilmemiz gereken usûlüddine ilişkin esaslar, yani tevhid, adalet, el-va'd ve'l-vaîd, imâmât ve el-emru bi'l-ma'ruf ve'n-nehyu anil'l-münkerdir der ve onları açıklar.¹⁵⁷

2.3.2. Murtazâ Lidînillah ve Mecmûu Kütüb ve Resâil'i

Murtazâ li Dînillâh Muhammed b. Yahyâ b. el-Hüseyn b. el-Kâsım b. İbrâhim b. el-Hasan b. el-Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib, Yemen Zeydî Devletini kuran el-Hâdî İlelhak Yahyâ b. el-Hüseyn'in oğludur. 278/891 yılında doğan Muhammed, babası ve amcalarından ilim aldı. Babası Hâdî İlelhak'la birlikte ve daha sonra Karmâtilere karşı savaştı.¹⁵⁸ Zeydî kaynaklar, babası Hâdî döneminde zühd, kulluk, kerem, cömertlik, fazilet hususunda Muhammed'ten daha üstün birinin bulunmadığını kaydederler.¹⁵⁹ O, bir savaşta esir düşmüş ve Beyt-i Bûs denilen yerde bir müddet hapsedilmiş ve buradan babasına şiirler yazmıştır.¹⁶⁰

Zeydî kaynaklara göre, babası Hâdî İlelhak vefat ettikten sonra 299/911 yılı Muharrem ayında ona biat edildi.¹⁶¹ Taraftarlarında çirkin tutumlar görünce aynı yılın Zi'l-Ka'de ayında görevden çekildi. Zilhicce 300/Temmuz 913 yılında kardeşi Nâsır Ahmed b. Yahya b. Hüseyin Hicaz'dan geldi. Sonunda Safer 301/Eylül 913'te Nasır Ahmed'e biat edildi.¹⁶² Sa'de'de, kardeşi İmam Nâsır'ın imameti döneminde 310/922 yılında otuz iki yaşında vefat etti.¹⁶³ Gerek babası

157 Hâdî İlelhak Yahya b. el-Hüseyn (ö. 298/911), *Kitâbu'l-Ahkâm fi Beyâni'l-Helâl ve'l-Harâm*, I-II, Mektebetü'l-Yemâni'l-Kübra, San'a 1410/1990, c. I, ss. 9-19.

158 Ebu'l-Abbâs el-Hasenî, *el-Mesâbih*, ss. 585, 594-595; Ebû Tâlib Nâtk bi'l-Hakk, *el-İfâde fi Târîhi Eimmeti'z-Zeydiyye*, s. 170; Hamid b. Ahmed b. Muhammed el-Muhallî (ö. 652/1254), *el-Hadâiku'l-Verdiyye fi menakibi eimmeti'z-Zeydiyye*, I-II, thk. Murtaza b. Zeyd el-Mahatvari el-Hasenî, Matbuatu Mektebeti Merkezi Bedr, San'a 1423/2002, c. II, ss. 85-86.

159 Abdullah b. Hamza, *Kitâbu'ş-Şâfi*, c. I, s. 319.

160 Hamid el-Muhallî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, c. II, s. 81; Abdullah b. Hammûd el-Izzî'nin, *Kitâbu'l-Usûl'e* yazdığı Giriş, ss. 14-15.

161 Ali b. Muhammed Ubeydullah el-Abbasi el-Alevî, *Siretü'l-Hadi İlelhak Yahya b. el-Hüseyn*, thk. Süheyl Zekkar, Beyrut 1392/1972, s. 397; Abdullah b. Hamza, *Kitâbu'ş-Şâfi*, c. I, ss. 318-319; Hamid el-Muhallî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, c. II, ss. 82-83, 85.

162 Alevî, *Siretü'l-Hadi İlelhak Yahya b. el-Hüseyn*, s. 400.

163 Alevî, *Siretü'l-Hadi İlelhak Yahya b. el-Hüseyn*, s. 405; Ebu'l-Abbâs el-Hasenî, *el-Mesâbih*, s. 597; Ebû Tâlib Nâtk bi'l-Hakk, *el-İfâde fi Târîhi Eimmeti'z-Zeydiyye*, s. 170; Hamid el-Muhallî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, c. II, s. 87. Ayrıca bkz. Abdülkerim Ahmed Cedbân, *Mecmûu Kütüb ve Resâil'i'l-İmâmî'l-Murtazâ Muhammed b. Yahya el-Hâdî* neşrine yazdığı Mukaddime, ss. 9-13, 37-50; Ümit, "Usûlü'd-Dine İlişkin

Hadi döneminde gerekse daha sonra Karmatilere karşı savaşıyan Muhammed'in, kaynaklarda dokuz oğlu ve bir kızının ismi verilmekle birlikte başka kızlarının olduğu da belirtilir.¹⁶⁴

Muhammed b. el-Hâdî, Usûlüddîn, fîrûu Fıkıh ve Kur'an ilimlerinde âlim olup, bu konularda pek çok eser yazmıştır.¹⁶⁵ Bu eserlerden günümüze ulaşanlar *Mecmûu kütübî ve resâil* başlığı altında iki cilt olarak neşredilmiştir.¹⁶⁶ Muhakkik bu eseri üç yazmaya dayanarak neşretmiştir.¹⁶⁷ Burada bulunan kitap ve risaleler şunlardır:

1.el-İdâh (ss.65-307): Genellikle kendisine muhtelif fikhî konularda sorulan sorulara verdiği cevaplardan oluşur. Fikhî konular dışında yetmiş üç fırka hadisi,¹⁶⁸ Şia'nın nitelikleri,¹⁶⁹ aynı dönemde birden fazla imam olması,¹⁷⁰ Ebû Talib'in Müslüman olup-olmadığı,¹⁷¹ nâsîh ve mensûh,¹⁷² büyük günah işleyeninin durumu,¹⁷³ Hz. Ömer'in fikhî konuda yaptığı bir uygulamayı onaylaması,¹⁷⁴ Şevval hilali,¹⁷⁵ Kur'an'ın mahlûk olup-olmaması,¹⁷⁶ zekât meseleleri¹⁷⁷ gibi hususlar da ele alınır.

2.Mesâilü Abdullah b. el-Hasan (ss. 309-669): Bu kitap, Abdullah b. Hasan'ın sorduğu ayetlerin yorumlanmasından oluşur. İlk olarak Fatiha suresinin tamamını açıklar. Sonra başta Bakara, Âl-i İmrân, Nisa, Mâide, En'am ve Kehf sûrelerinden olmak üzere farklı sûrelerden yaklaşık altı yüz ayeti yorumlar. Bu yorumlar genellikle kelimelerin ne anlama geldiklerini açıklamak şeklindedir. Yorumlarını yaparken diğer Kur'an ayetlerinden, Arap dilinden ve şiirinden de

İlk Zeydî Metinler", ss. 97-98.

164 Hamîd el-Muhallî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, c. II, s. 86.

165 Eserleri hakkında bkz. Ebû Tâlib Nâtk bi'l-Hakk, *el-İfâde fî Târîhi Eimmeti 'z-Zeydiyye*, s. 169; Abdullah b. Hamza, *Kitâbu 'ş-Şâfi*, I, 319; Hamîd el-Muhallî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, c. II, s. 80-81; Cedbân, *Mecmûu Kütüb ve Resâilü'l-İmâmi'l-Murtazâ Muhammed b. Yahya el-Hâdî* neşrine yazdığı Mukaddime, ss. 10-12.

166 el-İmâmu'l-Murtazâ Muhammed b. Yahya el-Hâdî (ö. 310/922), *Mecmûu Kütüb ve Resâilü'l-İmâmi'l-Murtazâ Muhammed b. Yahya el-Hâdî*, I-II, thk. Abdülkerim Ahmed Cedbân, Menşûrâtu Mektebeti't-Türâsi'l-İslamî, Sa'de 1423/2002.

167 Cedbân, *Mecmûu Kütüb ve Resâilü'l-İmâmi'l-Murtazâ Muhammed b. Yahya el-Hâdî* neşrine yazdığı Mukaddime, ss. 55-57.

168 Muhammed b. Yahya, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, c. I, ss. 211-212.

169 Muhammed b. Yahya, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, c. I, ss. 212-213.

170 Muhammed b. Yahya, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, c. I, ss. 214-215.

171 Muhammed b. Yahya, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, c. I, ss. 217-221.

172 Muhammed b. Yahya, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, c. I, ss. 232 vd.

173 Muhammed b. Yahya, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, c. I, s. 254.

174 Muhammed b. Yahya, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, c. I, ss. 272-273.

175 Muhammed b. Yahya, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, c. I, ss. 286-288.

176 Muhammed b. Yahya, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, c. I, ss. 289-291.

177 Muhammed b. Yahya, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, c. I, ss. 303-307.

yararlanır.¹⁷⁸ Ayrıca babası Hâdî İlelhak¹⁷⁹ ve dedesi Kâsım Ressî'nin¹⁸⁰ yorumlarına da sık sık atıfta bulunur. Zaman zaman fikhî konuları ele alır, ayrıca itikâdî-kelâmî konulara değinir.

Biz burada genellikle itikadî-kelâmî yönden dikkat çeken hususlara işaret edeceğiz. Bakara 2/124 “Bir zaman Rabbi İbrahim’i bir takım emirlerle sınımış, İbrahim onların hepsini yerine getirmiş de Rabbi şöyle buyurmuştu: ‘Ben seni insanlara önder (imam) yapacağım’ buyurmuştu. İbrahim de, ‘Soyumdan da (önderler yap ya Rabbi)’ demişti. Bunun üzerine Rabbi ‘Benim ahdim (verdiğim söz) zalimleri kapsamaz’ demişti.” ayetinin yorumunda nübüvvet ile imamet arasında ilişki kurar.

Âl-i İmran 3/55. ayetin yorumunda Hz. İsa için kullanılan “*innî müteveffike ve râfıuke*” ifadesinin yorumunu, dedesi Kâsım Ressî’den aktarır.¹⁸¹ Burada Hz. İsa’nın öldürülmeksizin ve yaralanmaksızın, hayatta olarak semaya yükseltildiğini, bunun, kendisinden önce ve sonra Allah tarafından kimseye verilmeyip, sadece ona verilen bir haslet olduğunu belirtir. Onun Allah’ın vaat ettiği zamana kadar yaşayacağını belirtir.¹⁸²

Âl-i İmran 3/28. ayetin yorumu bağlamında Allah’a asi olanlarla Müslümanların ilişkileri konusunu ele alır. Yine bu ayet bağlamında takiiye meselesine değinir.¹⁸³

Muhammed b. el-Hâdî, burada Abdullah b. Hasan’a önemli bir açıklama yapar; o da, Muhammed ve babası Hâdî İlelhak hayattayken Hâdî’nin kitaplarında yapılan tahrif meselesidir. Muhammed, Hâdî İlelhak’ın yazdığı ahkama ilişkin metinlerde babasının yazmadığı ancak ona nisbet edilen fazladan bir bab bulduğunu, ayrıca babasının da, kendisine nisbet edilen ancak kendisinin yazmadığı bir diğer bab bulduğunu, bunları Allah’tan korkmayanların yaptığını, bunun benzeri örnekler çok olduğu ve bu konularda dikkatli olunması gerektiği uyarısında bulunur.¹⁸⁴

178 Bkz. Muhammed b. Yahya, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, c. II, s. 421-422, 455, 465, 474, 477, 504, 524, 527, 564, 573, 591, 612.

179 Bu atıflardan bazıları için bkz. Bu atıflardan bazıları için bkz. Muhammed b. Yahya, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, c. I, ss. 388 vd., c. II, 415-416, 512-514, 553-554, 580, 583.

180 Bkz. Muhammed b. Yahya, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, c. I, ss. 366, 377-379-380, 388 vd., 402-403, c. II, 425, 435, 443, 461, 467, 480-481, 504-505, 519, 523-525, 580, 669.

181 Muhammed b. Yahya, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, c. I, s. 403.

182 Muhammed b. Yahya, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, c. I, ss. 403-404.

183 Muhammed b. Yahya, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, c. I, s. 381.

184 Muhammed b. Yahya, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, c. I, ss. 389-390.

Peygamberler arasında ihtilaf olmamakla birlikte şeriatlardaki farklılıklar hususuna değinir ve bunun gerekçesini açıklar. Bu kıyasla imamların durumlarının ne olduğunu, imamların hangi konularda ihtilaf edip, hangilerinde edemeyeceklerini açıklar, insanların imamların hükümlerine riayet etmeleri gerektiğini belirtir.¹⁸⁵

Muhammed b. Hâdî, Necran Hıristiyanlarıyla mübahele bağlamında nazil olan Âl-i İmran 3/61 ayeti çerçevesinde Hz. Peygamberin, “kendimiz, çocuklarımız, kadınlarımız çikalım lanetleşelim” dediğinde Hz. Peygamberin yanına Hz. Ali, Hasan, Hüseyin ve Fatıma’yı aldığı belirtilir. Ancak Necran Hıristiyanlarının mübaheleden çekindiklerini, Hz. Peygamberin de onları cizyeye bağladığını ifade eder.¹⁸⁶

Âl-i İmran 3/90 ayetinin yorumu bağlamında iman, amel, mürtebib-i kebîre konularına değinir. Bu bağlamda Mürcie’yi eleştirir.¹⁸⁷

Muhtelif ayetler çerçevesinde ahiret, Cennet, Cehennem ve sakinlerini, Cennet ehlinin Cehennem ehline muttali olmasını ele alır.¹⁸⁸

Âl-i İmrân 3/145 ayetinin yorumunda ecel, katl/öldürme ve Allah’ın bunu dileyip-dilememesi konularını ele alır.

Âl-i İmrân 3/179 ayeti bağlamında münafıklar ve mü’minlerin benzer ve farklı yönlerine, sonra müttakilerin niteliklerine değinir.¹⁸⁹

Nisa 4/1. ayetin yorumunda Hz. Adem ve Havva’nın yaratılışı, Havva’nın Hz. Adem’den yaratılışı konusunu ele alır.¹⁹⁰

Nisa 4/5. ayeti yorumlarken, yetimin vasisinin mükellefiyetlerine daha sonra içkiliyken namaz kılınmaması, mehir, yemin kefareti, yeminle talak, av ve deniz ürünlerinden hums, hırsızın elinin kesilmesi gibi fıkhi konuları ve kesilen elin ahiretteki durumunu ele alır.¹⁹¹ Ayrıca tahrif kavramı, Yahudilerin Tevrat’ı tahrif etmelerine işaret eder.¹⁹²

Muhammed b. el-Hâdî: Nisa 4/48, 116 ayetlerinde geçen “*Şüphesiz Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz, Bunun dışında kalan (günah)ları*

185 İmâmu'l-Murtazâ Muhammed b. Yahya, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, c. I, ss. 393-98.

186 İmâmu'l-Murtazâ Muhammed b. Yahya, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, c. I, ss. 399-400.

187 İmâmu'l-Murtazâ Muhammed b. Yahya, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, c. I, s 406.

188 İmâmu'l-Murtazâ Muhammed b. Yahya, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, c. II, ss. 416-420.

189 İmâmu'l-Murtazâ Muhammed b. Yahya, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, c. II, ss. 426-427, 448-452, 459-461, 467.

190 İmâmu'l-Murtazâ Muhammed b. Yahya, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, c. II, ss. 432-33.

191 İmâmu'l-Murtazâ Muhammed b. Yahya, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, c. II, s. 434-35, 440-41, 465, .

192 İmâmu'l-Murtazâ Muhammed b. Yahya, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, c. II, ss. 441-42, 495-99, 507-512.

ise dilediği kimseler için bağışlar...” ifadesinin yorumunda, dedesi Kâsım Res-sî'den aktararak, va'd, va'id ve kebâir ehline ilişkin görüşlerini açıklar.¹⁹³

Muhammed b. Yahya, Nisa 4/118 “Allah, o İblise lanet etti ve o da, ‘Andolsun ki senin kullarından elbette belirli bir pay alacağım’ dedi” ayeti bağlamında İblisin insanları saptırmasının nasıl olduğu konusuna değinir.¹⁹⁴

Nisa 4/157 ayetinin yorumunda Hz. İsa'nın Yahudiler tarafından öldürül-meye teşebbüs edilmesi ve onun kıyamet kopmadan önce mehdi ile birlikte geri dönmesi konularına işaret eder.¹⁹⁵

Maide 5/3 “...Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim, size nimetimi tamamladım ve size din olarak İslam'ı seçtim...” ibaresinin yorumunda nübüvvetin Hz. Muhammed ile sona erdiği, İslam'ın dinlerin en sonuncusu ve en ekmeli olduğu ifade edilir.¹⁹⁶

Maide 5/6. ayetin yorumunda: Ehl-i Sünnet gibi ayakların yıkanması gerektiğini belirtir. Ancak ayette belirtilen sıraya mutlaka uyulması, unutulması hatalı sıralama takip edilirse yeniden alınması gerektiğini vurgular.¹⁹⁷

Maide 5/18'deki “... dilediğini affeder, dilediğine azap eder” ifadesinin yorumunda Allah'ın va'd ve va'idinden asla dönmeyeceğini belirterek bu ilkeyi açıklar. Ehl-i Hadis'in görüşünü eleştirir.¹⁹⁸ Ayrıca burada fetret devrinin rasuller arasındaki dönem olduğu, fetret dönemlerinde insanların, kendilerinden önce Allah'ın gönderdiği peygamberin dinine inanmakla mükellef olduklarını belirtir.¹⁹⁹

Maide 5/55 ayetinin, Hz. Ali namazda rükûdayken gelen fakire elini uzatıp yüzüğünü vermesi üzerine inzal edildiğini belirtir.²⁰⁰

En'am 6/71 ayetinin yorumunda şeytanların cinlerden ve insanlardan olabileceğini belirtir.²⁰¹

En'am 6/65'te geçen “...kiminizin şiddetini/azabını kiminize tattırmaya gücü yetendir...” ibaresinin yorumunda bunun **hızlan ve terk** anlamında olduğu-

193 Muhammed b. Yahya, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, c. II, s. 443-44.

194 Muhammed b. Yahya, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, c. II, ss. 463-464.

195 Muhammed b. Yahya, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, c. II, s. 468-9.

196 Muhammed b. Yahya, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, c. II, s. 476.

197 Muhammed b. Yahya, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, c. II, s. 479-80.

198 Muhammed b. Yahya, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, c. II, ss. 484-487.

199 Muhammed b. Yahya, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, c. II, s. 487-89.

200 Muhammed b. Yahya, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, c. II, ss. 501-504.

201 Muhammed b. Yahya, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, c. II, s. 550.

nu, böylelikle birbirlerine düşman olup, birbirlerini öldürdüklerini, sonuçta onların batıl üzere toplanmalarının helaklarına sebep olduğunu belirtir.²⁰²

Muhammed b. Yahya, En'am 6/93 ayetinin, kendisine Allah'tan vahiy geldiğini iddia eden yalancılar hakkında inzal edildiğini belirtir. Burada Muhammed b. Yahya kendi döneminde halen yaşayan ve nübüvvet iddiasında bulunan el-Zindîk b. Fadl isminde birinin olduğunu, onunla savaşmak istediğini ancak destek çıkıp, yardım edenlerin olmamasından yakınır.²⁰³

En'am 6/93 ayetinin yorumunda Kur'an'ın tahrifi iddiasını ele alır. Bunu ima eden rivayetlerin hadis olmadığını belirtir ve rivayetlerde Kur'an'a ve sahih hadislerle uyum kriterine işaret eder.²⁰⁴

Malları, haremeleri ve beldeleri konusundaki endişeden dolayı muvahhid bir toplumun, fasık bir toplumla, kendilerine saldıran kafir zalimlere karşı imam-sız birlikte mücadele edip-edemeyecekleri sorusuna, muvahhid toplumun onların yardımını alabileceği cevabını verir.²⁰⁵

Hz. Peygambere atfedilen "*Altında ve üstünde hava olan bir bulutun içindeydi*" rivayeti bağlamında Allah'a mekân atfetme konusuna değinir ve bu hususta Müşebbihe'yi eleştirir.²⁰⁶

Kur'an'dan bir ayeti veya harfi inkâr eden kişinin durumunun ne olduğu ve ona nasıl muamele edileceği konusunu açıklar.²⁰⁷

Muhammed b. Yahya bu eserinde ayrıca kendisine sorulan ve Hz. Peygambere atfedilen muhtelif rivayetleri ele alır ve bu bağlamda Kur'an'a ve sahih sünnete uygun olmadığını düşündüğü rivayetlerin uydurma ve iftira olduğunu açıkça dile getirir.²⁰⁸ Burada değindiği hadisler arasında kıyametin kopmasına ilişkin hadisler ve deccal konusu da yer alır.

3.el-Ğafle (ss. 671- 702): Bu metinde Muhammed b. Yahya, taraftarlarına hitap ederek, onların kendisine itaat etmemelerinden, dini bırakıp, dünyaya yönelmelerinden yakınır. Önceki imamlar ve maruz kaldıklarına değinir. Başta Süleyman b. Kâsım, Musa b. Kâsım olmak üzere Kâsım Ressî'nin çocuklarının/

202 Muhammed b. Yahya, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, c. II, ss. 551-552.

203 Muhammed b. Yahya, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, c. II, ss. 560-561.

204 Muhammed b. Yahya, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, c. II, ss. 562-63.

205 Muhammed b. Yahya, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, c. II, s. 585-87.

206 Muhammed b. Yahya, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, c. II, ss. 590-91.

207 Muhammed b. Yahya, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, c. II, s. 592.

208 Muhammed b. Yahya, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, c. II, ss. 595-634.

soyunun hepsinin babası Hâdî İlelhak'ın yanında olduğunu, onu desteklediklerini ifade eder. En sonunda da tevbe edip, gafletten uyanmalarını ister.²⁰⁹

4.el-Usûl (ss. 703-726): Muhammed b. el-Hâdî, bu risalesinde bilinmesi gereken esaslar olarak şunları kaydeder:

Tevhid: Allah'ın kullarına zorunlu kıldığı şey, kendisinin bilinmesidir. Bunun özü, Allah'ı birlemek, kemali, Allah'ın teşbihi çağrıştıran niteliklerin tamamından soyutlamakla olur. Kur'an'da kendisi için zikrettiği bu tür ifadelerin, te'vil ve marifet ehli tarafından bilinen ve teşbihi çağrıştırmayacak anlamları vardır.

Adl: Allah, kazasında adil olup, kullarına masiyetle hükmetmez. Mükellef tuttuğu hususlarda onlara güç vermiş, emir ve yasakları bildirip, izlenecek yolu göstererek tercihte onları muhayyer bırakmıştır. Şayet Allah, insanların masiyet ve kulluklarına zorunlu olarak hükmetseydi, masiyetlerinden dolayı onları kötüleyip cezalandırmaması, hasenatlarından dolayı övüp mükâfatlandırmaması gerekirdi. Burada ayrıca literal anlamı kendi anlayışıyla uyuşmayan Nahl 16/93 gibi ayetleri müteşabih olarak niteler ve anlayışına uygun bir şekilde yorumlar.

el-Va'd ve'l-Vaid: Allah, va'di gereği Haşir günü taat ehline ebedi cenneti bahşedecek, vaîdi gereği de kulluk hususunda muhalif tavır sergileyenleri ebedi cehennemle cezalandıracak, Cehenneme giren kimse oradan çıkmayacaktır. Burada ayrıca Hz. Ali'nin Hz. Muhammed'in vasisi ve ondan sonra mahlûkatın en üstünü olduğunun bilinmesi gerektiğini vurgular.

Hz. Peygamber'in ve Hz. Ali'nin Fazileti: Hz. Muhammed'in mahlûkatın en üstünü olduğunu belirttikten sonra Hz. Ali'nin Rasulullah'ın kardeşi, vasisi, ondan sonra mahlukâtın en üstünü, Hz. Muhammed'in getirdiklerini (Allah'ın Kitabını) onların en iyi bileni olduğunu ifade eder. Bu hususları kendi anlayışına göre yorumladığı Kur'an'dan ayet ve Hz. Peygamberden hadislerle temellendirmeye çalışır. Sonra Hz. Hasan ve Hüseyin'in faziletlerini ele alır.

İmâmet: Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hüseyin'den sonra imâmet, sadece Hz. Hasan ve Hüseyin soyunda olup, bu iki batından imamet için gerekli şartları taşıyan kimse, kendisine itaat edilmesi farz olan imamdır. Bu anlayışını ayet ve hadislerle destekler.

Sonra Rasulullah'ın ashabına ve faziletlerine değinir. Ashabın, Rasulullah'ın ahbine sadık kalıp, onu değiştirmeyenler olduğunu ve onlara ta'nda bulunamayacağını ifade eder.

209 Muhammed b. Yahya, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, c. II, ss. 671-702.

Cihadın faziletini ve her Müslümana farz olduğunu açıkladıktan sonra Hz. Peygamberin evladından olan ulü'l-emre itaatın zorunluluğunu vurgular. Sonra başa gelen sıkıntı ve musibetler hususunda kişinin, Allah'la ilgili olarak hüsnü zanda bulunması gerektiğini, musibetin, sevap ve ecrini artırmak için Allah'tan bir imtihan olduğunu bilmesi gerektiğini belirtir. Daha sonra en yakın akrabalar da zalimlerden uzaklaşma zorunluluğuna işaret eder. En sonunda yine tevhide ilişkin konulara döner, Allah'ın semî ve basîr oluşunu, teşbihe imkân vermeyecek tarzda yorumlar.²¹⁰

2.3.3. Kâsım el-Iyâni ve Mecmû Kütüb ve Resâil'i

Hâdî İlelhak tarafından kurulan Yemen Zeydî Devleti'nin başına Hâdî'den sonra onun vasiyetiyle²¹¹ oğlu Murtazâ Lidînillah Muhammed b. el-Hâdî (ö. 310/922) geçti. Zeydî kaynaklara göre, babası el-Hâdî İlelhak vefat ettikten sonra Muharrem 299/Eylül 911'de ona biat edildi.²¹² Muhammed, taraftarlarında çirkin tutumlar görünce aynı yılın Zi'l-Ka'de ayında (Zilka'de 299/Temmuz 912) görevden çekildi. Zilhicce 300/Temmuz 913 yılında kardeşi Nâsır Ahmed b. Yahya b. Hüseyin (ö. 322/934) Hicaz'dan geldi. Safer 301/Eylül 913'te Nasır Ahmed'e biat edildi.²¹³ Ahmed'in imameti, vefatına kadar (Cemaziye'l-Âhir 322/Haziran 934) sürdü.²¹⁴ O, imameti esnasında başta Karmatîler olmak üzere yerel kabilelerle/güçlerle de mücadele etti. Onun vefatından sonra oğulları arasındaki kısmen daha önceye dayanan iktidar mücadelesi, başta Sa'de olmak üzere Zeydî belde-lerin tahribine ve Zeydîlerin zayıflamasına yol açtı.²¹⁵ Bu dönemde yerel güçler ve kabileler de kardeşler arasındaki iktidar mücadelesinde kendi menfaatleri doğrultusunda yer değiştiriyor ve onları birbirine karşı destekliyorlardı.²¹⁶ Sonuçta 330/944 yılında oğullarından Kâsım b. Ahmed el-Muhtar idareyi ele geçirdi. O,

210 Bu risale hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Ümit, "Usulü'd-Dine İlişkin İlk Zeydî Metinler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007/1, c. 6, sayı: 11, ss. 81-102, ss. 98-100.

211 Şeyh Ali b. Bilal el-Âmulî ez-Zeydî (IV/X. asır), *Tetimmütü Mesabihî Ebi'l-Abbâs el-Hasenî*, (Beu'l-Abbâs el-Hasenî'nin *el-Mesabihî*'i ile birlikte), thk. Abdullah b. Abdullah b. Ahmed el-Husî, Mektebetü'l-İmam Zeyd b. Ali-Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekafiyye San'a-Amman 1422/2002, ss. 590-91.

212 Ali b. Muhammed Ubeydullah el-Abbâsî el-Alevî, *Siretü'l-Hadî İlelhak Yahya b. el-Hüseyin*, thk. Süheyl Zekkar, Beyrut 1392/1972, s. 397; Abdullah b. Hamza, *Kitâbu'ş-Şâfi*, c. I, ss. 318-319; Hamîd el-Muhallî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, c. II, ss. 82-83, 85.

213 Alevî, *Siretü'l-Hadî İlelhak Yahya b. el-Hüseyin*, s. 400; Ali b. Bilal, *Tetimmütü Mesabihî Ebi'l-Abbâs el-Hasenî*, s. 598.

214 Alevî, *Siretü'l-Hadî İlelhak Yahya b. el-Hüseyin*, s. 407. Ahmed b. Yahya'nın vefat tarihi hususunda 315/927 ile 325/937 arası muhtelif tarihler de verilir. Bkz. Nâtk Bilhak, *el-İfâde*, s. 117; Ali b. Bilal, *Tetimmütü Mesabihî Ebi'l-Abbâs el-Hasenî*, s. 601; Hamîd el-Muhallî, *Hadâiku'l-Verdiyye*, c. II, s. 100.

215 Yahya b. el-Hüseyin b. el-Kâsım b. Muhammed b. Ali (ö. 1100/1689), *Gayetü'l-Emanî fi Ahbari'l-Kutri'l-Yemânî*, thk. Said Abdulfettah Âşur, Daru'l-Katibi'l-Arabî, Kahire 1388/1968, c. I, s. 215.

216 Bu dönemde meydana gelen olaylarla ilgili olarak bkz. Yahya b. el-Hüseyin, *Gayetü'l-emanî fi ahbari'l-kutri'l-Yemânî*, c. I, ss. 215-218; Yusuf Gökâl, *Şii Gelenekte Alternatif Bir İktidar Mücadelesi Erken Dönem Zeydîlik*, Araştırma Yayınları, Ankara 2014, ss. 196-97.

345/956 yılında Ya'furilerin temsilcisi İbn Dahhak tarafından öldürüldü.²¹⁷ Zeydîler arasındaki iktidar mücadelelerinin ardından 358/969 yılında iktidarı Dai Yusuf b. Yahya b. Nasır Ahmed b. Yahya ele geçirdi.²¹⁸ Onun iktidarı, Kâsım el-Iyani'nin gelip imam olmasına kadar uzun süre devam etti.²¹⁹ Hadi İlelhak döneminde de olmakla birlikte özellikle ondan sonraki dönemde bölgedeki kabilelerin, genellikle din anlayışı saikiyle olmaktan ziyade güvenlik anlayışıyla güç merkezleri arasında değişken ittifaklar kurdukları görülmektedir.

Kâsım b. Ali el-Iyani, Has'am diyarında Terc'te yaşamaktaydı ve dindar bir âlim olarak ün kazanmıştı. Yemen'e gelmeden önce burada ikamet ederken yaklaşık yirmi yıl Yemenli Zeydîler tarafından ziyaret edilmiş ve ülkelerine gelip, huruc etmesi için kışkırtılmıştır.²²⁰ Nihayet 388/998 yılında Yemen'de Dai Yusuf'un Zeydîlerin lideri olduğu dönemde kendi adına davete başlayarak²²¹ başta Hemdan ve Bekil kabileleri olmak üzere etrafa davetçilerini gönderdi²²² ve kısa süre içerisinde başta Sa'de, Necran, olmak üzere, Necran, Havlan, Vedi'a, ve Bekil kabilelerinin bölgelerini ele geçirdi. Ancak Terc'e geri dönünce bu yerleri geri kaybetti. 389/999 yılında Yemen'e kalıcı olarak geri döndü. Sa'de'de İmam Dâif Yusuf'un kendi lehine çekilmesine ve kardeşleriyle birlikte biat etmesine²²³ rağmen Kâsım, hâkimiyetini tesis etmek için yoğun bir çaba sarf etti. Kâsım Sa'de gelirlerini Hadi İlelhak evladı arasında taksim edip, şehrin yönetimini oğlu Cafer'e devrettikten sonra Yemen'de ikametgahı edindiği ve sadık taraftarlarının bulunduğu Iyan'a gitti²²⁴ ve ülkeyi buradan idare etti. İzleyen iki yıl esnasında Yemen'in dağlık bölgelerinin büyük bir kısmını ele geçirdi. İktidarının en parlak döneminde idaresi, Has'am beldelerinden San'a ve Zemâr'a uzandı, Havlân el-Âliye, 'Ans, el-Hân, Himyer ile Şibâm Ekyân, Kuhlan, Lâ'a, Cebel Misver ve Cebel Teys'i hükmü altına aldı.²²⁵ Hadi evladıyla iktidar mücadelesi devam etmesine ve yerel güçler de/kabileler de güç merkezlerine göre konum değiştirmeleri-

217 Yahya b. el-Hüseyn, *Gayetü'l-Emani fi Ahbari'l-Kutri'l-Yemani*, c. I, s. 222.

218 Yahya b. el-Hüseyn, *Gayetü'l-Emani fi Ahbari'l-Kutri'l-Yemani*, c. I, s. 224.

219 Hadi İlelhak'tan Kâsım el-Iyani'ye kadar Zeydîlerin iktidar mücadeleleri ve durumları hakkında geniş bilgi için bkz. Yahya b. el-Hüseyn, *Gayetü'l-Emani fi Ahbari'l-Kutri'l-Yemani*, c. I, ss. 224-227; Gökalp, *Erken Dönem Zeydîlik*, Araştırma Yayınları, ss. 189-197.

220 Wilferd Madelung, "al-Mansûr Billâh al-Kâsım b. 'Alî al-'Iyânî", *EI(2)*, c. VI, Leiden, E.J. Brill 1991, ss. 435-436, s. 435.

221 Fakih Kadi el-Hüseyn b. Ahmed b. Ya'kub (IV/X. asır), *Siretü'l-İmami'l-Mansur Billah el-Kâsım b. Ali el-Iyani*, thk. Abdullah b. Muhammed el-Habeşi, Daru'l-Hikmeti'l-Yemaniyye, San'a 1417/1996, ss. 19 vd.

222 Hüseyin b. Ahmed, *Siretü'l-İmami'l-Mansur Billah el-Kâsım b. Ali el-Iyani*, s. 21.

223 Hüseyin b. Ahmed, *Siretü'l-İmami'l-Mansur Billah el-Kâsım b. Ali el-Iyani*, s. 25.

224 Hüseyin b. Ahmed, *Siretü'l-İmami'l-Mansur Billah el-Kâsım b. Ali el-Iyani*, s. 33.

225 Madelung, "al-Mansûr Billâh al-Kâsım b. 'Alî al-'Iyânî", c. VI, s. 435-436. Ayrıca bkz. Hamid el-Muhallî, *Hadâiku'l-Verdiyye*, c. II, ss. 114-116; Yahya b. Hüseyin, *Gâyetü'l-Emânî*, c. I, ss. 227-229.

ne rağmen şiddetli bir hastalık sonucu vefat ettiği²²⁶ 393/1003 yılına kadar iktidarı elinde bulundurdu. Nitekim bu dönemde iktidar mücadelesi, Zeydiler dışında başta Abbasiler olmak üzere Ya'furiler, Ziyadiler ve Karmatiler gibi bölgede nüfuz arayışı içerisinde olan güçler arasında devam etti. Ayrıca bu dönemde Hicaz ve Taberistan'dakiler başta olmak üzere²²⁷ Yemen dışındaki Zeydilerle irtibat ve onların etkinlikleri artarak devam etti.²²⁸

Kâsım b. İbrâhîm ve Hâdî'nin öğretisinin Abdülmelik b. Gıtrîf gibi katı taraftarları Kâsım İyani'yi bu öğretiden sapmayla suçlamalarına ve ona karşı düşmanlığı kışkırtmalarına rağmen o, genel olarak, el-Hâdî'nin öğretisini takip etti.²²⁹ Çalışmalarından günümüze ulaşanlar, "Mecmû Kütüb ve resâ'î'l-İmam el-Kâsım el-Iyânî" başlığı altında Abdülkerim Ahmed Cedbân tarafından tek bir yazmaya dayanarak neşredilmiştir.²³⁰ Bu Mecmû içinde yer alan metinler ve özellikle itikâdî kelami içerikleri ana hatlarıyla şöyledir:

1.Kitâbu't-Tenbîh ve'd-Delâil-I (ss. 51-106): Girişinde Allah, ruhunu kabzetmeden önce Rasulullah'ın, İslam'ı ilan edip, dinini yaydığını, kendisine tabi olanların (insanların) farklılıklarına rağmen adalet ve tevhidi söylediklerini, ölüm ve dirilmeyi ikrar ettiklerini, bütün fuhşiyatı nefyettiklerini, peygamberlerine inandıklarını, Kitap ve Sünnete tabi olduklarını, Allah'tan başka ibadet edilen her şeyi terk ettiklerini, ancak Hz. Peygamberin ruhunun kabzedilmesinden beri bunu izhar etmediklerini, münafıkların ve kıskaçların soyunun halef olduklarını, halkın aklını karıştırdıklarını, bu yüzden halkın onlara biat ettiklerini, onların da, Rasulullahın soyundan soğutmayı ilham ettiklerini, Hz. Peygamberin soyunu kötilediklerini, böylece Allah'ın, Hz. Peygamberin diliyle söylediği "*Ben buna (yaptığım tebliğ görevine) karşılık sizden akrabalıktan doğan sevgiden başka bir ücret istemiyorum*" (Şûrâ 42/23) ayetini unuttuklarını, belki aksine onu işitip, akıllarında tuttuklarını ancak "*...Daha önce sâpmış, birçoklarımı da saptırmış ve dümdüz yoldan da şaşmış bir milletin arzu ve keyiflerine uymayın*" (Mâide 5/77) ayetinde belirtilenlere uyduklarını belirtir.²³¹

Sonra kendisini davet eden Yemen'deki taraftarlarının ihtilaf içinde olduklarını, kendisinin onların birlik-beraberliğini istediğini belirtir.

226 Hamid el-Muhallî, *Hadâiku'l-Verdiyye*, c. II, ss. 119-120; Yahya b. Hüseyin, *Gâyetü'l-Emânî*, c. I, s. 234.

227 Yahya b. Hüseyin, *Gâyetü'l-Emânî*, c. I, s. 230-231.

228 Kâsım el-Iyani ve dönemi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Gökalp, *Erken Dönem Zeydilik*, Araştırma Yayınları, ss. 197-204.

229 Madelung, "al-Mansûr Billâh al-Kâsım b. 'Alî al-'Iyânî", c. VI, s. 436.

230 İmam Mansur Billah Kâsım b. Ali b. Abdullah b. Muhammed b. Kâsım b. İbrâhîm er-Ressî (ö. 393/1003), *Mecmû Kütüb ve Resâ'î'l-İmam el-Kâsım el-Iyânî*, thk. Abdülkerim Ahmed Cedbân, Mektebetü't-Türâsi'l-İslâmî, Sa'de 1423/2002, s. 47.

231 Kâsım b. Ali el-Iyânî, *Mecmû Kütüb ve Resâ'îl*, ss. 53-54.

İhtilafın olumsuz sonuçları bağlamında Enfal 8/46 “...Bizbirinizle çekişmeyin. Sonra gevşersiniz, gücünüz, devletiniz elinizden gider...” ayetini aktarır. Kendisinin, taraftarlarının sorularını cevaplamaya çalıştığını, sözünü dinlemelerini, selefleri dışında bir şey rivayet ediyorsa veya Allah’ın Kitabı dışında bir delil getiriyorsa delilini kendisinden sormalarını, kendisinin de cevaplama mükellefiyetini belirtir. Burada, Ehl-i Beyt’in, kendi dışındakilerden ilim öğrenmeye ruhsatları olmadığını, onların ancak kendi âlimlerinden öğrenebileceğini, taraftarlarının da, birbirlerinden öğrenmeye ruhsatları olmadığı, ancak Hz. Peygamberin Ehl-i Beytinin âlimlerinden öğrenebileceklerini belirtir. Sonra kendi döneminde Ehl-i Beyt içinde kendisinden daha bilgili/âlim olanı varsa ona iktida edeceğini, ondan öğreneceğini, şayet kendisi en bilgiliyse onlara öğreteceğini belirtir.²³²

Daha sonra cevaplamayı vaat ettiği sorulara geçer. İlk olarak Hâdî İlelak’ın oğullarından hangisinin daha faziletli olduğu sorusunu ele alır. Bu bağlamda kendisine ulaşan bilgileri ayrıntılı olarak aktardıktan sonra imâmet bahsine girer. Efdalin ve mefdûlün imametleri, imamette hurucun şart olup-olmaması meselelerini tartışır. İmametini Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin soyunda oluşuna işaret eder.²³³

İmametini peşinden rızık meselesine, Allah’ın rızıkı, kendisine itaat eden ve etmeyen bütün kullarına verip-vermediğine değinir.²³⁴ Burada ayrıca imamların makamlarında oturan zalimlere zekât, hums, cizye vb.’nin verilip-verilemeyeceği, zalim lider tövbe ederse tövbesinin kabul edilip-edilmeyeceği konularına değinir.

Rü’yet-i hilal, umre ile temettü haccı gibi fikhî konulara²³⁵ işaret ettikten sonra kulların fiilleri ve Allah’ın fiilleri bahsine geçer.²³⁶ Burada ayrıca Kur’an’dan bir kısmının zayi olduğunu söyleyenlerin İmamiyye olduğunu belirtir. Onların imamlarına atfettikleri nitelikleri değerlendirir.²³⁷ Peşinden Muhammed b. Kâsım’ın imametini, Taberistan Zeydîlerinden gelen humsa ilişkin konuyla birlikte ele alır.²³⁸ Burada Kâsım el-Iyânî, Rafıza’nın/İmamiyye’nin imametini sadece bir soya tahsisini ve gaib imam anlayışlarını da eleştirir. İmamların fazilette farklı olmalarını ele alır. Ayrıca Hasan oğulları ve Cafer oğulları arasında riyaset rekabeti/fitnessi meydana geldiğini, onların çatıştıklarını her iki taraftan

232 Kâsım b. Ali el-Iyânî, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, ss. 54-56.

233 Kâsım b. Ali el-Iyânî, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, ss. 53-62.

234 Kâsım b. Ali el-Iyânî, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, ss. 62-69.

235 Kâsım b. Ali el-Iyânî, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, ss. 69-76.

236 Kâsım b. Ali el-Iyânî, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, ss. 76-86.

237 Kâsım b. Ali el-Iyânî, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, ss. 83-85.

238 Kâsım b. Ali el-Iyânî, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, ss. 86-96.

ölenler ve yaralananlar olduğunu Abdullah b. Tahir'in, babasından naklettiğini belirtir.²³⁹ Burada Kâsım Ressî'nin oğlu ve yazarın dedesi Muhammed b. Kâsım'ın faziletlerinden, ona birkaç defa biat edildiğinden, Hâdî İlelhak'ın, Muhammed b. Kâsım ve Kâsım Ressî'nin diğer oğullarından kıyam farzı düşene dek imametini ilan edip, kıyam etmediğini belirtir, Sonra Kâsım Ressî'nin oğullarının faziletlerine işaret eder.²⁴⁰

2.Kitâbu't-Tenbîh ve'd-Delâil-II (ss. 107-211): Bu eserine eleştirilerinden taraftarlarının rahatsız olmamalarına yönelik ifadelerle giriş yapıyor. Sonra onların durumlarına ilişkin müşahede ettiklerini dört yolla açıklıyor.

Birincisi, taraftarlarının, Kitap ve Sünnete muhalif meselelerle akıllarının karıştığı, ellerindekiyle mutabık olmadığı müddetçe kendilerine sunulanı benimsemediklerini, şayet durum böyleyse, bunun problemlili olduğunu, Allah'ın bundan muhafaza etmesini, zira suale ihtiyacı olanın soru soracağını, sonra verilen cevabı alıp, onunla meselesini tashih edeceğini, oysa onların müstağni bir tavır sergilediklerini ifade eder.

İkincisi, taraftarlarının, öğrenmek için değil ta'n etmek için soru sorduklarını, Hz. Ali'nin böyle yapmayı yasakladığını belirtir.

Üçüncüsü, taraftarlarının soru ve meselelerinin, deneme/tecrübe etme kabiliyetinden olduğunu, eğer böyleyse bundan men edilemeyeceklerini, ancak bunu yapmak isteyenlerin sağlam bir akla sahip olması gerektiğini aksi takdirde bu hususun onu bazı tehlikelere sürükleyeceğini zikreder.

Dördüncüsü, taraftarlarının meselelerini sadece doğruyu arayanların dinde derinleşmek isteyenlerin meseleleri gibi addettiğine ve onlara Allah'ın Kitabı ve Rasûlullah'ın Sünnetine göre cevap verdiğine işaret ediyor.²⁴¹

Sonra taraftarlarının kendisine sordukları sorulara geçer. İlk olarak Ebu Muhammed Cehdam b. Muhammed'in, Kasas 28/21 ayeti bağlamında İblis, Hz. Adem ve Havva ile ilgili sorularına, İblis'in günahı ile (s. 112) Adem ve Havva'nın günahı, aralarındaki fark, İblis ile Adem ve Havva'nın çıkarılışı vb. hususlardaki sorularına cevap verir.²⁴² Kur'an ayetlerini yorumlarken Arap dilinden ve şiirinden yararlanır.²⁴³

239 Kâsım b. Ali el-Iyânî, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, s. 97.

240 Kâsım b. Ali el-Iyânî, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, ss. 95-100.

241 Kâsım b. Ali el-Iyânî, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, ss. 107-111.

242 Kâsım b. Ali el-Iyânî, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, ss. 111-112.

243 Kâsım b. Ali el-Iyânî, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, ss. 114, 171-72, 184-186,

İkinci olarak Kesir b. Ebi'l-Ma'merî, Beş Usul'ün tefsiri, tafsilatı ve anlamlarına ilişkin sorusu çerçevesinde, adalet ve tevhid, va'd ve vaîd, emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker ve Allah'ın kulları arasında ayırım yaptığı esma konularını açıklar. Daha ayrıntılı bilginin *Kitabu't-Tevhîd ani'l-Kelam* adlı eserinde olduğunu kaydeder. Ayrıca Allah'ın iradesi ve kulların fiilleri konusunu ele alır.²⁴⁴

Sonra Kâsım Ressî'nin Beş Esası'ndan beşincisinin; "Ahkâmın uygulanmadığı, Allah'ın dul kadınlara, yetimlere, âmâlara, müzmin/kötürüm hastalara ve diğer zayıf kimselere tahsis ettiği hakların gasp edildiği bir dönemde ticaret ve kazanç alanlarında malların elden ele dolaşması, helallik ve mübahlık açısından, âdil ve iyilik sahibi, Rahman'ın hadlerini uygulayan yöneticilerin dönemlerindeki gibi değildir." anlamını, Kâsım'ın bununla neyi kastettiğini ve kendi zamanlarındaki durumu sorar.²⁴⁵ Burada ayrıca fasıkın fiskını önlemek için müdahale etmenin gerekip-gerekmeyeceği, fasıklarla ilişki, helal ve haramlarla imamın ilişkisi, zalim birinden alacağını habersiz alma, hadlerin uygulanması, Müşebbihe ve Mücbire ile ilişkiler, itretten olmayan birinin liderliğinde zalime karşı cihad, fasık anne-babanın malından ihtiyaç sahibi evladın yararlanması gibi konular ele alınır.²⁴⁶

Üçüncü olarak taraftarlarından Muhammed b. Abdülcebbar el-Bûsânî el-Hemdânî'nin, toplum hayatında karşılaşılan muhtelif fikhî meselelere ilişkin sorularını cevaplar.²⁴⁷ Daha sonra Fil Suresi ve Mûnafikûn Suresinin kısa, genellikle kelime ve kavramların açıklanmasından oluşan tefsirlerini yaparak şonlarında da surelerin kimler hakkında ve ne zaman inzal edildiğine ilişkin haberleri kısaca aktarır.²⁴⁸

Dördüncü olarak taraftarlarından Kevîl/Kuveyl b. Hasan'ın, "*Dinde zorlama yoktur*" (Bakara2/253) ve "*...Artık dileyen iman etsin dileyen inkar etsin...*" Kehf 18/29 ayetlerinin anlamına ilişkin sorusunu cevaplar.²⁴⁹ Yine burada "*Eğer sana indirdiğimiz şeyden şüphe içindeysen, senden önce Kitab'ı (Tevrat'ı) okuyanlara sor. Andolsun ki, sana Rabbinden hak gelmiştir. O halde sakın şüphe edenlerden olma!*" (Yûnus 10/94) ayetinin anlamı ve bu ayetin Hz. Peygamber açısından nasıl anlaşılabileceğini açıklar.²⁵⁰ Ayrıca burada Yahudilerin ve fasıkların kestiklerinin haram/helal oluşu, Mekke'ye ihramlı girilmesi, namazların

244 Kâsım b. Ali el-Iyânî, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, ss. 114-116.

245 Kâsım b. Ali el-Iyânî, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, ss. 124-128.

246 Kâsım b. Ali el-Iyânî, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, ss. 128-133, 137.

247 Kâsım b. Ali el-Iyânî, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, ss. 138-144.

248 Kâsım b. Ali el-Iyânî, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, ss. 144-152.

249 Kâsım b. Ali el-Iyânî, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, ss. 159-160.

250 Kâsım b. Ali el-Iyânî, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, ss. 160-162.

cem'i, namaz kılmanın haram olduğu vakitler gibi fikhî meselelerle rızık ve Allah'ı akılla bilmek, aynı zamanda Âl-i Muhammed'ten iki şahıs imamet iddiasında bulunsa imamın kim olacağı, kebâir ehline benzemek gibi konuları ele alır.²⁵¹ Yine burada imam bilinmediğinde ümmetin, imamı nasıl tanıyıp, bileceğini açıklar.²⁵²

İblis'in Adem'e secdeden kaçınması sorusu bağlamında, Allah'ın, Adem'in yaratılması sebebiyle, yaratıcısına şükür olarak, Adem'de yaratıcılarının mükemmel sanatını gördükleri için meleklerle "secde edin" dediğini ifade eder.²⁵³ Ayrıca, Cennet cehennem, mümin cinlerin cennetteki durumları, ölenlerin tekrar diriltmesi gibi ahiret ahvaline ilişkin muhtelif sorulara cevaplar verir.²⁵⁴

Beşinci olarak taraftarlarından Ali b. Harâş/Hirâş'ın ilim, halîm, kerîmin Allah'ın hangi sıfatları olduğu, Şia, Havaric, Kaderiyye, Mürcie, İblis'in, Adem ve soyuna karşı kudreti olup-olmadığı, halku'l-Kur'an'ı inkar edip, Allah'ın gözlerle idrak edileceğini ileri sürenler, Sevadü'l-Azam, Hz. Peygamberin kabrini ziyaret, Ebu Bekir'in imametine şehadet edenler ve Hz. Peygamberin "*Ben kimin mevlasıysam Ali de onun mevlasıdır.*" sözünü inkar edenler, Âl-i Muhammed'i terk edip, yardımsız bırakanlar, onlara düşmanlık edenlere ilişkin sorduğu sorulara cevap verir.²⁵⁵ Sonra imamet Hz. Hasan ve Hüseyin soyuna tahsisi, imamette Muktesid ve Sâbıkın durumu, Yemen'de Hâdî İlelhak soyundan bir şahıs kıyam edip, Kitap ve Sünnete davet ettiğinde ona muhalefet eden Şia'nın durumlarına ilişkin sorulara cevap verir.²⁵⁶

3.Kütüb ve resâilî'l-Kâsım el-Iyânî (ss. 213-439): Bu kısım, Yemen kabilelerine, oğullarına, Hâdî İlelhak'ın torunlarına, askerlerine, bazı Yemen şehirlerinin halkına, bazı yerel liderler vb. yazdığı yazılardan oluşur. Bunların önemli bir kısmı, Kâsım İyânî'nin Sîre'sinde yer alır.²⁵⁷ Söz konusu yazıların burada sadece başlıklarını ve parantez içlerinde yer aldıkları sayfa numaralarını vereceğiz:

251 Kâsım b. Ali el-Iyânî, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, ss. 162-181.

252 Kâsım b. Ali el-Iyânî, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, ss. 181-83.

253 Kâsım b. Ali el-Iyânî, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, s. 187.

254 Kâsım b. Ali el-Iyânî, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, ss. 188-190.

255 Kâsım b. Ali el-Iyânî, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, ss. 194-209.

256 Kâsım b. Ali el-Iyânî, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, ss. 209-211.

257 Bkz. Hüseyin b. Ahmed b. Yakub, *Sîretü'l-İmâm el-Mansur Billah el-Kâsım b. Ali b. el-Ayyânî*, thk. A. Muhammed b. El-Habeşi, San'a 1996.

Kitâbuhu ilâ vuldi Kahtân (ss. 214-216), Kitâbuhu ilâ ehli Necran (ss. 216-221), Kitâbuhu ilâ el-Abdeyn (ss. 222-225), Kitâbuhu ilâ'l-asâkir (ss. 226-228), Kitâbuhu ilâ Ebî Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed b. Ya'kub (ss. 229-230), Kitâbuhu ilâ'l-ummâl (ss. 231-234), Kitâbun lehu ecabe bihi alâ Yusuf b. Yahya b. En-Nâsır (ss. 235-238), Kitâbuhu ilâ mihlâfin min mehâlfî devletihi (ss. 239-242), Kitâbuhu ilâ el-Aleviyyîn bi'l-Yemen (ss. 243-247), min kitâbihi ilâ'l-Emîr Abdullâh b. Muhammed b. el-Muhtâr (ss. 248-249), Kitâbuhu ilâ ehli't-tâ'a (ss. 250-253), Kitâbuhu ilâ ehli'l-bey'a fi aktâri'l-Yemen (ss. 254-263), Kitâbuhu ilâ'n-nâsi yes'elehum en-nefir li'l-cihâd (ss. 263-265), Kitâbuhu ilâ kâffeti vulâtihi bi'l-Yemen (ss. 266-268), Kitâbuhu ilâ cemî'i ehli't-tâ'a (ss. 269-272), Kitâbuhu ile'l-cunûdî ve'r-reâyâ ellezî tehalledû ani's-sefer (ss. 273-284)²⁵⁸, Kitâbuhu ile'l-mütehâllifîne ani's-seferi meahu ilâ Necrân (ss. 285-288), Kitâbuhu ilâ Ebî'l-Hüseyn el-Kaşîbî/el-Kuşeybî (ss. 289-291), Kitâbuhu ilâ ehl-i Necrân (ss. 292-296), Vasiyyetün li-veledihi Süleyman (s. 297), Vasiyyetün liveledihi el-Hüseyn (s. 298), Kitâbuhu ilâ Ebi't-Tayyib Davud b. Abdirrahmân el-Hüseynî (ss. 299-301), Kitâbuhu ilâ ehl-i sûki Sa'de (s. 301), Risâletuhu ile'l-Hemdâniyyîn bi'l-Yemen (ss. 302-304), Kitâbuhu ilâ Ebî Cafer Ahmed b. Kays ed-Dahhâk (Ebû Cafer Ahmed b. Kays ed-Dahhâk (ss. 305-306), Kitâbuhu ilâ ummâlihi ve evliyâihi (ss. 307-308), Kitâbuhu ilâ Sabra b. Ebî's-Sabâh (ss. 309-310), Kitâbuhu ilâ Ebî'l-Ğays b. Ca'fer et-Tâî (ss. 311-312), Kitâbuhu ilâ'l-Mansûr b. Ebî Revh/Rûh (ss. 313-317), Kitâbuhu ilâ ehli taâtihi (ss. 318-320), Kitâbu cevâbihi ilâ'z-Zeydî (ss. 321-324), Da'vetün âmmetün li'l-cihâd (ss. 325-330), Kitâbuhu ilâ kâidin min kâdetihi (s. 331), Kitâbuhu ilâ Rezîn b. Ahmed (ss. 332-333), Kitâbuhu ilâ ehli'l-Yemen (ss. 334-338), Kitâbuhu ilâ ehli bey'atihi ve tâatihi ve cemî'i muhâlifîhi bi'l-Yemen (ss. 339-340), Kitâbuhu ilâ'l-Muğire b. Bedr (ss. 341-342), Kitâbuhu ilâ Ebî'l-Abbâs (s. 343), Kitâbuhu ilâ Himyer (ss. 344-351), Ahdu'l-Kâsım li-ehli velâyetihi (ss. 352-363), Kitâbuhu ilâ veledihi Ca'fer (ss. 364-366), Tezkiratuhu li-ehli velâyetihi mea veledihi Ali (ss. 367-368), Tezkiratuhu li-hilâfi beyne'z-Zeydî ve İbn Ebi'l-Fütûh (ss. 369-374), Kitâbuhu ilâ'z-Zeydî (ss. 375-378), Kitâbuhu ilâ cemî'i ehli't-tâ'a min ehli'l-Yemen (ss. 379-382), Kitâbuhu ilâ kâffeti vuldi Sa'd Bâlhakl (? ss. 383-386), Kitâbuhu ilâ'l-asker (ss. 387-389), Kitâbuhu ilâ Yusuf b. Yahya b. en-Nâsır (ss. 390-405), Kitâbuhu

258 Bu yazısında sefere katılmayıp, geri kalanlara hitabı bağlamında insanları yedili bir tasnife tabi tutuyor ve onları açıklıyor. Yukarıdan aşağı bu tasnife insanları şöyle sıralıyor: 1.Ümmetin din ehli ve hükemesi olan fukahâ, 2.Sultanlar, 3.Askerler, 4.Kırsaldaki ve şehirlerdeki Aşiretler, 5.Tacirler, 6.Meslek erbabi, zanaatkârlar, 7.Sıradan insanlar ve insanların en alt tabakası. Bkz. İmam Mansur Billah Kâsım b. Ali b. Abdullâh b. Muhammed b. Kâsım b. İbrâhim er-Ressî (ö. 393/1003), *Mecmûu Kütüb ve Resâli'l-İmâm el-Kâsım el-İyânî*, thk. Abdülkerim Ahmed Cedbân, Mektebetü't-Türâsi'l-İslâmî, Sa'de 1423/2002, ss. 274-279.

ilâ Hemdân (ss. 406-413), Kitâbuhu ilâ Kabileti vâdi'a ve Bekîl (ss. 414-416), Kitâbuhu zemmi'l-ehvâ ve'l-vuhûm (ss. 417-420), Âhiru kitâbin lehû ila'n-nâsi ba'de hızlânihim lehû (ss. 421-423), Vasıyyetü'l-İmâmi'l-Mansûr Billâh el-Kâsum b. Ali b. Abdillâh el-Iyânî (ss. 424-430), Vasıyyetün sâniye (ss. 431-436), Vasıyyetuhu ilâ veledihi Ca'fer (ss. 437-439).

SONUÇ

İslam Tarihinde Zeyd b. Ali'nin (ö. 122/740) ayaklanmasıyla siyasi olarak ortaya çıkan Zeydiyye'nin fikirleri Kâsım Ressî (ö. 246/860) ve nesli döneminde sistematize edilmiştir. Kâsım Ressî'nin eğitim öğretim faaliyetleri ve yetiştirdiği öğrencilerin de katkısıyla önce Taberistan, Deyleman, Gilan bölgesinde sonra da Sa'de merkezli olarak Kuzey Yemen'de Zeydî Devletleri kurulmuştur. Bunlardan Taberistan Zeydîleri Safeviler döneminde bölgedeki varlıklarını tamamen yitir-seler de, Yemen'deki Zeydîler günümüze kadar gelebilmişlerdir. Bu durum, başta Zeydî kaynak metinler olmak üzere Mu'tezilî eserlerin de onlar tarafından muha-faza edilip, günümüze ulaştırılmasında önemli rol oynamıştır.

Zeydiyye mezhebinin imamet anlayışında imam olacak şahsın ilminin veh-bî değil kesbî olmasının, yani kendini yetiştirmiş olmasının gerekliliği, özellikle ilk dönem Zeydî imamların külliyetli miktarlarda kitap ve risaleler yazmasına zemin hazırlamıştır. Bu zengin literatürün büyük bir kısmının günümüze ulaş-ması, Zeydî düşüncüyü erken dönemden itibaren öncelikle kendi kaynaklarından inceleyebilmemizi mümkün kılmaktadır.

Biz burada konuya ilişkin çağdaş çalışmalardan ziyade ilk Zeydî farklılaş-madan itibaren IV./X. asrın sonlarına kadar olan süreçte Zeydî imamların eser-lerinden özellikle itikadi-kelami konularla ilgili olanlarının önemli bir kısmını temel özellikleriyle birlikte ele almaya çalıştık. Bunu yaparken de söz konusu eserlerin, yazıldıkları dönemlerin sosyo-kültürel, fikri, siyasi vb. şartları hakkın-da genel bir fikir vermesi açısından, söz konusu eserlerin yazarları olan Zeydî imamların hayatlarını ve yaşadıkları sosyo-kültürel, fikri, siyasi çevreyi kısaca takdim etmeye çalıştık.

Burada ele alınan metinler, mümkün olduğunca ekol içindeki farklı dö-nemlere (ilk Zeydiyye, teşekkül, Mu'tezilî anlayışa yönelme ve devletleşme dönemlerine) ait metinlerdir. Bu husus, Zeydiyye içindeki fikri gelişim sürecini takip edebilmeye imkân vermesi bakımından önemlidir. Bu bağlamda ilk Zeydî farklılaşmanın kendisiyle başlatıldığı Zeyd b. Ali'ye nispet edilen eserleri de-ğerlendirdikten sonra Zeydî öğretinin sistematize edildiği dönemden, Zeydîlerin Mu'tezilî anlayışı benimsemesine zemin hazırlayan Kâsım Ressî'nin eserleri ile oğlu Muhammed b. Kâsım Ressî'nin (ö. 284/897) bir eserini muhtevalarıyla bir-

likte değerlendirdik. Sonra devletleşme aşamasından Hadi İlelhak'ın (ö. 298/911) ve oğlu Murtaza Lidinillah'ın (ö. 310/922) eserleri incelendi. En son olarak da mücadeleler neticesinde Zeydî iktidarı büyük oranda şahsında toplayabilen Kâsım el-Iyani'nin (393/1003) eserleri ele alındı.

Zeydîler, Hasan b. Zeyd (ö. 270/883) ve Hadi İlelhak ile girdikleri devletleşme sürecinde, teorik olarak ifade ettiklerini uygulama imkânı da bulmuşlardır. Ayrıca devletleşme sürecindeki üslup, fikir ve değerlendirmeleri, önceki döneme nazaran daha serbest, net ve serttir. Burada şunu da belirtmek gerekir ki, henüz Hadi İlelhak ve oğlu Murtaza Lidinillah'ın hayatlarında, Hadi'nin eserine ilaveler yapıldığı bizzat bu imamlar tarafından fark edilerek, haber verilmekte ve bu konuda dikkatli olunması gerektiğine ilişkin uyarı yapılmaktadır.

ÖRNEK METİNLER

ÖRNEK METİN-1.

KÂSİM RESSÎ'NİN BEŞ ESASI ²⁵⁹

Ali b. Âmir, Kâsım b. İbrâhim'in şöyle dediğini rivayet etti: İslam dininde şu beş esası bilmeyen sapıtmıştır ve cahildir.

1-Allah birdir, O'nun benzeri yoktur. O, her şeyin yaratıcısıdır. Gözleri idrak eder, fakat gözler onu göremez. O, latif ve her şeyden haberdardır.

2-Allah, zalim olmayıp, âdildir. Bir kimseye ancak kaldırabileceği yükü yükler. Kişiye sadece günahından dolayı azap eder. Hiç kimsenin kendine itaat etmesine engel olmaz, aksine ona itaati emretmiştir. Hiç kimseyi işlediği masiyete/günaha sokmaz (zorlamaz). Aksine onu ondan men eder.

3-Allah, va'd ve vâdine sadıktır. En küçük iyiliğin de, en küçük kötülüğün de karşılığını verir. Kime hidayet ederse o kişi, orada ebedi kalıcıdır. Cennete gönderdiği kimse orada ebedi olarak kalacağı gibi, Cehenneme gönderdiği kimse de orada ebedi olarak kalacaktır.

4-Kur'an, kesin muhkem bir beyan, çelişkilerden uzak mütecânis bir kitaptır. Rasulullah'ın Sünneti ise, Kur'an'da bahsedilmiş olanlar ve Kur'an'ın kastettiğidir.

5-Ahkâmın uygulanmadığı, Allah'ın dul kadınlara, yetimlere, âmâlara, müzmin/kötürüm hastalara ve diğer zayıf kimselere tahsis ettiği hakların gasp edildiği bir dönemde, ticaret ve kazanç alanlarında malların elden ele dolaşması, helallik ve mübahlık açısından, âdil ve iyilik sahibi Rahman'ın hadlerini uygulayan yöneticilerin dönemlerindeki gibi değildir.

259 Arapça metin için bkz.E. Griffini, *agm.*, RSO, 7 (1917) s. 605-6; Kâsım b. İbrâhim b. İsmail er-Ressî (246/860), *el-Usûlu'l-Hamse*, (thk-nşr. Muhammed İmâre, *Resâilu'l-adl ve'l-tevhîd*, içerisinde) Dâru'l-Hilâl, Kâhire 1971, c. I, s. 141-142; Kâsım b. İbrâhim b. İsmâil b. İbrâhim b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib (246/860), *Mecmûu Kütübi ve Resâili'l-Âmâm el-Kâsım b. er-Ressî*, I-II, thk. Abdülkerim Ahmed Cedbân, Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, San'a 1422/2001, c.I, s. 647. Türkçe çevirisi için bkz. Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etikleşimi Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressî'ye Kadar*, İSAM Yayınları, İstanbul 2010, s. 162.

ÖRNEK METİN-2.

HÂDÎ İLELHAK YAHYA B. EL-HÜSEYİN, USÛLÜDDÎN²⁶⁰

Yahya b. Hüseyin dedi: “Ey oğul! –Allah senin zihnini açsın ve sana fayda versin- Sen, Allah’ın birliği, adaleti; O’nun va’d ve vâdinin ispatı, emri bi’l-ma’rûf ve nehyu ani’l-münkeri ve Nebi’nin soyundan gelen seçkin kimselerin imâmetinin ispatı gibi kendisiyle Allah’a kulluk ettiğimiz ve hiçbir Müslüman’ın bilmemesinin bir mazeret olamayacağı dinin temel esaslarının bilgisini sordun.

Tevhîd: Biz Allah’ın bir ve tek olduğuna inanırız. O’nun gibi (misli) hiçbir varlık yoktur. Hiçbir şey, O’nun dengi olmadığı gibi zıttı da değildir. Zira birine denk olan, dengi olduğu şeye eşit iken bir şeye zıt olan, zıt olduğu şeyi yok edendir. Oysaki varlıklar arasında O’na denk olacak bir şey olmadığı gibi ve O’nu ortadan kaldıracak bir zıttı da yoktur. O, sınırlı bir cisim olmadığı gibi benzeri olan bir varlık da değildir. O, gizlenmeksizin ve bir yerde olmaksızın her yerdedir. Bu bağlamda Allah şöyle der: “... Nerede olsanız O, sizinle beraberdir. ...”,²⁶¹ “...Üç kişi gizli konuşsa mutlaka dördüncüleri O’dur. Beş kişi gizli konuşsa mutlaka altıncıları O’dur. Bundan az da, bundan çok da olsalar, nerede bulunsalar mutlaka O, onlarla beraberdir...”,²⁶² “... Çünkü biz ona şah damarından daha yakınız.”,²⁶³ “O, gökte de Tanrı’dır, yerde de Tanrı’dır...”²⁶⁴ Bunların yanı sıra Allah’ın mekân muhtaç olmadığına, her bir mekânı idare edici olduğuna; her bir mekân, zaman ve an’lardan önce var olduğuna; O’nun, yeryüzü ve sema, arş ve kürsî, ses, söz ve harfler yokken var olduğuna delalet eden pek çok ayet vardır. O, Tevrat, İncil, Kur’an’dan önce vardır. Kur’an’ı Peygamberine (as) O indirmiş, onu inşa etmiş, takdir etmiş, bütünlüğünü sağlamış, açıklamış, telif etmiş ve sonradan var kılmıştır (*ihdâs*). Allah onu yok etmeye ve ondan başkasını getirmeye kâdirdir. O (Kur’an) mahfuzdur ve Allah onun koruyucusudur. O, onun bir benzerini/dengini

260 Hâdî ile’l-Hakk Yahya b. el-Hüseyin b. el-Kâsım b. İbrâhîm er-Ressî (298/911)’nin *Kitâbu Usûliddîn akîdetü ehli’l-beyti’l-tâhirîn*, (amlf, *Mecmûatu resâil-i Hâdî ile’l-Hakk Yahya b. el-Hüseyin*, içinde) thk. Abdullah b. Muhammed eş-Şâzeli, Menşûrâtu Ehli’l-Beyt li’d-Dirâseti’l-İslâmiyye, Sa’de 2001, ss. 191-196; İmâm el-Hâdî ile’l-Hak el-Kavîm Yahyâ b. el-Hüseyin b. el-Kâsım b. İbrâhîm (298/911), *Kitâbu Usûli’l-Dîn akîdetü ehli’l-beyti’l-tâhirîn*, Merkezi Ehli’l-Beyt li’d-Dirâsâti’l-İslâmiyye, Sa’de 1422/2001. Türkçe çevirisi için bkz. Mehmet Ümit, “Hâdî ile’l-Hak ve Usûlü’l-Dîn Adlı Risalesi”, *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007/2, c. 6, sayı: 12, ss. 119-141, ss. 132-139.

261 Hadîd 57/4.

262 Mücâdele 58/7.

263 Kaf 50/16.

264 Zuhruf 43/84.

getirmeye kâdirdir. Nitekim Allah bu konuda şöyle dedi: “*Biz bir ayeti siler veya unutturursak ondan daha iyisini ya da benzerini getiririz...*”²⁶⁵

Yine, Allah’ın eşi ve benzeri yoktur, gözler O’nu dünya ve ahirette göremezler. Allah’ın görülememesinin nedeni, gözle görülen şeyin sınırlı, zayıf, güçsüz, muhtaç, kuşatan ve kuşatılan olmasıdır. Onun (gözle görülen şeyin) bütünü, parçası, rengi, tadı, kokusu olup, beş duyuyula algılanabilmesidir. Yine onun üstü, altı, sağı, solu, önü ve arkası vardır. Allah ise, yaratılmışların sıfatlarından birisi ile nitelenemez. Çünkü O, hiçbir şeye muhtaç olmayan (ganî) ve ezelf olandır. Bu bağlamda Allah şöyle dedi: “... *O’na benzer hiçbir şey yoktur. O, işitendir, görendir.*”²⁶⁶ Ayrıca Allah bir şahıs değildir ki gözler O’nu görebilsin, bir ses değildir ki kulaklar O’nu işitebilsin, bir koku değildir ki burunlar (koku alma organları) O’nu algılayabilsin, sıcak ve soğuk değildir ki damaklar O’nu tadabilsin. Yumuşak ve sert değildir ki eller O’nu algılasın. Çünkü Allah, elleri ve ellerin dokunduğu şeyleri, gözleri ve gözlerin gördükleri şeyleri, kulakları ve onların algıladıkları şeyleri, burunları ve onların kokladıkları şeyleri, damakları ve onların tattıkları şeyleri yaratandır. Bütün bu şeyleri algılayan beş duyunun hepsi de yaratılmış, var kılınmış ve ihdas edilmişlerdir, onlar içinde Allah’a benzeyen bir şey olmadığı gibi Allah da onlardan birine benzemez. Bu sebeple Allah şöyle dedi: “*Gözler O’nu algılamaz, O gözleri idrak eder; O latîf (gözle görülmez veya lütuf sahibi), her şeyi haber alandır.*”²⁶⁷ Çünkü gözün iliştiği şey, sınırlı ve zayıftır. Allah ise bundan berîdir.

Adâlet ve Hikmet: Allah’ın gerçekleştirdiği işlerde âdil, ihsanında cömert, kullarına merhametli, mahlukâtını gözeten olduğuna, mahlukâtı/insanları güç yetiremeyecekleri şeylerden sorumlu/mükellef tutmayacağına, bulamayacakları şeyleri onlardan istemeyeceğine inanırız: “*Allah zerre kadar haksızlık etmez, zerre miktarı bir iyilik olsa onu kat kat yapar ve kendi katından da büyük bir mükâfat verir.*”²⁶⁸ Yine O, insanlarda görülen zulüm, haksızlık ve küfrü yaratmadığı gibi zulmü, fesadı ve kötü sözü açığa vurmaya irade de etmemiştir. O, velî kullarının öldürülmelerini ve resullerinin yalanlanmasını istemez. Kendisine küfredilmesini ve iftira edilmesini takdir ve tenfiz etmez (gerçekleştirmez). Bunları yapan veya kendisine eş ve çocuk irade eden hakîm/hikmet sahibi ve alîm değildir.

Allah, rahman, rahîm, hakîm ve alîm olup, O’nun, abesle iştiğal ettiğini söylemek caiz olmaz. Sonra Allah, kullarının kendisine iman etmelerine engel

265 Bakara 2/106.

266 Şûrâ 42/11.

267 En’am 6/103.

268 Nisâ 4/40.

olup da hitabında şu ifadelerle nasıl yer verir: “Allah, insanların iman etmelerine engel olmadı ...”,²⁶⁹ “Onlara ne olurdu sanki Allah’a ve âhîret gününe inansalardı...”,²⁷⁰ “Onların nesi var ki inanmıyorlar?”²⁷¹. Veya doğru yolu emrettikten sonra başka (doğru olmayan) bir yola sevk edip, sonra “... Öyleyse nasıl (hak’tan sapıklığa) çevriliyorsunuz?”²⁷² beni terk mi ediyorsunuz” nasıl der. Onlarda küfrü yaratıp, sonra nasıl “Andolsun ki, ‘Siz pek kötü bir cür’ette bulundunuz!’ Neredeyse o (sözün dehşeti)nden gökler çatlayacak, yer yarılacak ve dağlar yıkılıp dağılacaktır!”²⁷³ der. Bunları ileri sürmek bir yana tam tersine biz şöyle deriz: Rabbimiz kulları için yolunu kolaylaştırdı, onlar için delili ortayakoydu onlara resulünü gönderdi, Kur’an’ı inzal etti. Kur’an’a şifayı ve delilikoydu, onda helal ve haram olan şeyleri belirledi, sınırları (uyulmasını istediği kuralları) ve hükümleri koydu. Sonra sorumlu tuttuğu (mükellef kıldığı) hususları yapabilecekleri gücü onlara verdi.²⁷⁴ Sonra onların hepsini kendisine imana davet etti, sonra onlar için emirler ve yasaklar koydu. Sonra zulmetmeyeceğinedair onlara güvence verdi ve bol bol vereceği mükâfatı elde etmeye teşvik etti. Allah, kullardan emrettikleri dışında bir şey istemedi. Onlardan istediği ve iradeettiği şeyden onları men etmedi ve onları engellemedi. Çünkü bu durum hikmetine ve rahmetine (hikmete ve rahmete) terstir. Nitekim bu konuda Allah şöyle buyurdu: “En güzel isimler Allah’ındır. O halde O’na o(güzel isim)lerle dua edin. ...”,²⁷⁵ “... O, onlara karşı çok şefkatli, çok merhametlidir.”,²⁷⁶ “Kimsebaşkasının günah yükünü yüklenmez. İnsana çalışmasından başka bir şey yoktur.”,²⁷⁷ “... Rabbin kullara zulmedici değildir.”²⁷⁸

269 İsrâ 17/94. İsrâ 17/94. Hâdî ile'l-Hak, bağlam çerçevesinde ayetin bu kısmına, “Allah, insanların iman etmelerine engel olmadı” anlamını vermiştir. Dolayısıyla müellif kendi düşüncelerini temellendirmek için ayeti bağlamından kopararak yorumlamıştır. Bu yorum, müellifin kendi anlayışını desteklemek için yapılmış kendine has bir yorum gibi gözüküyor. Zira genel olarak Sünnî, Şîî ve hatta Mu'tezilî âlimlerin tefsirlerinde bu metne Hâdî'den farklı, fakat birbirine paralel anlamlar verilmiştir. Bu çerçevede örnek olarak Zemahşerî'nin yorumunu verelim: “Onların Kur'an'a ve Hz. Muhammed'in peygamberliğine inanmalarına engel olan şey ancak içlerini kemiren bir şüphe'dir. O şüphe de, Allah'ın insanları peygamber olarak görevlendirebileceğini inkar etmeleridir.” Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî (467-538/1075-1143), *Tefsîru'l-Keşşâf an hakâiki gavâmizi'l-tenzil ve uyûni'l-ekâvil fi vucûhi'l-te'vîl*, c. I-IV, tertib ve tashih Muhammed Abdusselâm Şâhîn, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2002, c. II, s. 667 (İsrâ 17/94 ayetinin tefsiri). Çev.

270 Nisâ 4/39.

271 İnşikâk 84/20.

272 Yunus 32/10.

273 Meryem 19/89-90. Bir önceki ayet “Rahman çocuk edindi, dediler”. Çev.

274 Burada insanların kendi fiillerini Allah'ın onlara verdiği kudretle yaptıkları ifade edilmekte ve fiillerin faillerinin bizzat insanların kendileri olduğuna işaret edilmektedir. Dolayısıyla bu görüş, Mu'tezile'nin görüşüne paraleldir. Ayrıca *teklîfi ma lâ yutâk* anlayışına da işaret edilmektedir. Çev.

275 A'râf 7/180.

276 Tevbe 9/117.

277 Necm 53/38-39.

278 Fussilet 41/46.

Va'd ve Vaidin Doğruluğu/Gerçekliği: Allah'ın bildirdiği her şeyin doğru olduğuna, söz verdiği zaman sözünden dönmeyeceğine ve sözünü değiştirmeyeceğine inanırız.

Dindaşlarımızdan/Müslümanlardan kebâir ehli (büyük günah işleyenler), günahlarından tövbe etmeden, af dileyip, pişman olmadan, o günahlarında ısrar ederek dünyalarını değiştirirlerse Cehennem halkından olurlar. Orada ebedi kalıcı olup, oradan çıkarılmazlar ve hiçbir şekilde ondan kurtulamazlar. Aksine orada sonsuza kadar kalırlar. Şu ayetler buna delalet eder: *"Kim de Allah'a ve elçisine karşı gelir, O'nun sınırlarını aşarsa, (Allah) onu sürekli kalacağı ateşe sokar. Onun için alçaltıcı bir azap vardır."*²⁷⁹ *"İyiler nimet içindedirler. Kötüler de yakıcı ateş içindedirler. Ceza günü oraya girerler. Onlar ondan (hiçbir yere kaçıp) kaybolacak değillerdir."*²⁸⁰ *"O namuslu, bir şeyden habersiz, inanmış kadınları zina ile suçlayanlar; dünyada da âhirette de lanetlenmişlerdir. Onlar için büyük bir azap vardır."*²⁸¹ Âhirette lanetlenmiş olanlar, Cennete giremez. Çünkü âhîret amel ve imtihan yurdu değil, karşılık/sonuç alma yeridir. Şu ayetler de günahkârların ebedi cehennemde kalacağına delalet etmektedir: *"... Canlarınızı da öldürmeyin. Doğrusu Allah, size karşı çok merhametlidir. Kim düşmanlık ve zulüm ile bunu yaparsa (bilsin ki) onu cehenneme sokacağız. Bu, Allah'a kolaydır."*²⁸² Savaştan kaçanlarla ilgili ayetler,²⁸³ kâtille ilgili ayet,²⁸⁴ yetimlerin mallarını haksız yere yiyenlerle ilgili ayet²⁸⁵ ve benzerlerinden, Allah'ın kebâir ehlini Cehennemde azaplandıracağını, onları orada ebedi olarak bırakacağını anlıyoruz.

İyiliği Emretmek ve Kötülükten Sakındırmak (el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyu ani'l-Münker): İyiliği emredip, kötülüğü yasaklamayı bir inanç ilkesi olarak benimseriz. Mazluma yardım etmek ve zalimin zulmüne engel olmak gerekli bir farz ve vacib bir haktır. Çünkü emr-i bi'l-ma'rufu terk etmek hakkı öldürmek (yok etmek), münkeri yasaklamayı bırakmak ise batılı yaşatmak demektir. Bu nedenle Allah, ellerinden gelen her türlü imkânı kullanarak bu göre-

279 Nisâ 4/14.

280 İnfîtar 82/13-16.

281 Nur 24/23.

282 Nisâ 4/29-30.

283 "Ey inananlar, inkâr edenlerle toplu halde karşılaşırsanız, onlara arkalar(ınız)ı döndür(üp kaç)mayın. Kim o gün savaşmak için bir tarafa çekilmek, ya da başka bir birliğe katılmak dışında arkasını döner (kaçar) sa o, Allah'tan bir gazaba uğrar, onun yeri cehennemdir; o ne kötü varılacak bir yerdir!" Enfal 8/15-16. Hâdî ile'l-Hak, el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyu ani'l-Münker başlığına kadar bu ve bundan sonra -sure ve ayet numarası vermeden- işaret ettiği ayetleri metin içinde kaydetmemiştir. Biz bu ayetleri tespit edip Türkçe meallerini dipnotlarda vermeyi uygun bulduk. Çev.

284 "Her kim bir mü'mini kasten öldürürse -onun cezası- içinde sürekli kalacağı cehennemdir. Allah ona gazap etmiş, lanet etmiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır!" Nisâ 4/93.

285 "Zulüm ile öksüzlerin mallarını yiyenler, karınlarına sadece ateş koymaktadırlar ve çılgın bir ateşe gireceklerdir. Nisâ 4/10.

vi yerine getirmelerini kulları üzerine kesin bir farz kılmış ve bu nedenle şöyle buyurmuştur: "... İyilik ve takvâ üzerinde yardımlaşın, günah ve düşmanlık üzerinde yardımlaşmayın, Allah'tan korkun. Çünkü Allah'ın azabı çetindir."²⁸⁶ "... Allah'ın buyruğuna dönünceye kadar saldıran tarafla vuruşun..."²⁸⁷ "İnanan erkekler ve inanan kadınlar, birbirlerinin velisidirler. İyiliği emrederler, kötülükten men ederler..."²⁸⁸ Bu görüşümüzü destekleyen ve açıklamalarımızı doğrulayan daha pek çok ayet vardır.

Emîrül-Mü'minîn Ali'nin (as) İmâmeti: Rabbına itaatkârlığı, canını O'na feda etmesi, bütün gücünü Allah'a ve Resulüne itaate adaması, Rahman'ın elçisine olan yakın akrabalığı, Allah'ın indirdiği Kur'an'la ilgili ilmi ve bu dünyadaki zühdünden dolayı bu ümmetin nebiden sonraki en hayırlısının (üstününün) emîrül-Mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib olduğuna iman ederiz. Resulullah'ın Gadîr Hum'da onun hakkında sarf ettiği şu meşhur bilinen sözleri bu hususu teyit eder: "*Ben kimin velîysem Ali de onun velîsidir. Allah'ım ona dost olana dost, düşman olana düşman ol, onu terk edeniterk et, destekleyeni de destekle.*"²⁸⁹ Ayrıca Resulullah'ın şu sözleri de aynı hususa işaret eder: "Ali'nin bana göre durumu, Hârûn'un Mûsâ'ya göre konumu gibidir. Ancak benden sonra peygamber yoktur", Hz. Ali hakkında, "Sen borcumu ödeyen ve va'dimi/verdiğim sözü yerine getirensin." Bütün bunların yanı sıra Resulullah, ümmetinin karşılaşacağı büyük hadiseler ve fitneler hususunda özel olarak sadece onu bilgilendirmiştir. Hz. Ali'ye, kendisini (Ali'yi) öldüren Benû Muratlı* ile ilgili kıssayı bildirmiş ve bunun dışında Kâsita (Şam Ehli/Muaviye ve taraftarları), Nâkise (Ahdi bozanlar: Cemel ehli), Mârika (Dinden çıkanlar: Nehrevan ehli, Haricîler) fırkaları hakkında haber vermiştir. Ümmetimizin, bütün iyi niteliklerin başkalarında ayrı ayrı bulunurken Hz. Ali'de toplandığında icma etmelerini de buna eklemek gerek. Zira onlar, Hz. Ali'nin İslam'a ilk girenlerden biri, âlim ve zahitlerden, canını feda edenlerden (fedailerden) biri olduğu hususunda icma ettiler. Oysa başkasında bu niteliklerin bir araya toplandığı ile ilgili hiçbir görüş birliği de yoktur. Bu durumda onun diğerleri üzerine üstünlüğü ortaya çıktı. Üstelik o, Hz. Muhammed'in amcasının oğlu, Hz. Hasan ve Hüseyin'in babası ve Hz. Fâtıma'nın

286 Mâide 5/2.

287 Hucurât 49/9.

288 Tevbe 9/71.

289 Hasan Onat, bu rivayetle, Ali'nin imâmetini ilan etme gibi bir durumun söz konusu olmadığı sadece Ali ile bazı sahabeler arasında ortaya çıkan bir yanlış anlaşılmayı ortadan kaldırmak için peygamberin kafiyeyle durdurarak yukarıda kaydedilen ifadeleri kullandığını belirtir. Söz konusu rivayet, Gadîr Hum hadisesi, "Ali'nin bana göre durumu, Hârûn'un Mûsâ'ya göre konumu gibidir..." rivayetiyle ilgili değerlendirme için bkz. Hasan Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, TDV Yay., Ankara 1993, 22-26. Çev.

eşiydi. Ümmet, Allah peygamberini vefat ettirdiğinde Ali'nin hilafete en uygun olduğuhakkında icma etmiş ve onun dışındakilerde ihtilaf etmiştir. Hak ittifak ettikleri, batıl ise ihtilaf ettikleri şeydir.

Ümmet Arasında İmâmetin İçlerinden Kime Ait olacağı Hususundaki İhtilaf

Bize göre bütün ehl-i salât (Müslümanlar) beş gruba ayrılır: Şîa, Mu'tezile, Havâric, Mürcie, Âmme.

Mu'tezile ve Havâric, salih kimselerden olup, Rablerinin Kitab'ını ve nebilerinin Sünnetini bilen her insanın imâmete gelmesinin (imam olmasının) caiz olduğunu ileri sürer.

Mürcie ve Âmme, imâmetin Kureyş için caiz, onlar dışındakiler için yasaklanmış olduğunu savunur.

Şîa, imâmetin, Âl-i Muhammed için caiz, onlar dışındakiler için ise yasaklanmış olduğunu ileri sürer.

O halde Âl-i Muhammed hakkında bütün fırkalar arasında icma vardır. Şöyle ki; İmâmeti Kureyş için caiz kılan Âl-i Muhammed için de caiz kılınmış olur. Çünkü Âl-i Muhammed Kureyş'in en seçkini ve merkezi ailesiydi. Mu'tezile ve Havârice gelince onların bu konudaki şahitlikleri geçersizdir. Çünkü onlar, kendileri için imâmet iddiasında bulunmuşlardır. Sünnette,²⁹⁰ kendisine bir menfaat temin etmek isteyen kimsenin bu konudaki şahitliği kabul edilmez.²⁹¹ Sonuç olarak bu fırkalar, imâmetin Âl-i Muhammed hakkında caiz olduğu hususunu Şîa'nın lehine ikrar etmişlerdir. Şîa ise, imâmetin Âl-i Muhammed dışındakilerde caiz olmasını reddetti. O zaman hak (doğru olan) ittifak ettikleri, batıl (yanlış olan) ise ihtilaf ettikleri husustur.

Ümmet, Resulullah (sav)'ın "*Hasan ve Hüseyin Cennet ehli gençlerinin efendileridir ve babaları onlardan daha üstündür*", "*O ikisi isyan etmeseler de (ka'adâ) isyan etseler de (kâmâ) (her halukârda) imamdır*", "*Ben size sekaleyni (iki ağır şeyi) bırakıyorum. Onlara sınıksız sarıldığınız müddetçe benden sonra asla dalâlete düşmezsiniz; Allah'ın Kitabı ve itretim olan ehl-i beytim. Latîf ve habîr olan (Allah), o ikisinin Kevser Havuzunun yanında huzuruma ulaşana dek birbirinden asla ayrılmayacağını bana haber verdi.*"²⁹² dediği hususunda icma/

290 İlgili hadis için bkz. Zeyd b. Ali (122/740), *Müsnedü'l-İmâm Zeyd*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ty. , s. 259. Çev.

291 Bu konunun Zeydi fıkhındaki yeri için bkz. Ahmed b. Yahya b. el-Murtazâ (840/1436), *el-Bahru'z-zahâr*, c. I-V, Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, San'a 1988, c. V, s. 34. Çev.

292 Bu hadis ve onun farklı varyantları ile ilgili olarak bkz. Adem Dölek, "Sekaleyn Hadisi ve Değerlendirilmesi", *Ma'rife*, Ehl-i Beyt Özel Sayısı, yıl:4, sayı:3, Konya 2004, ss. 149-173. Çev.

ittifak ettiler. Bu durumda Allah'ın Kitabına yapışmayı terk etmek nasıl ki caiz değilse, itretin izinden gitmeyi terk etmek de caiz değildir. Çünkü Kitab, itrete, itret de Kitab'a yönlendiriyor (delalet ediyor). Her biri, diğeri olmadan olmaz. Hz. Peygamber, " *Size göre Ehl-i Beytim'in durumu/misali Nuh'un gemisi gibidir. Ona binen kurtulur, binmeyen de boğulur ve helak olur.*"²⁹³ dedi. Bütün bunların yanı sıra onlar (Ehl-i Beyt) ve ataları/babaları hakkında mütevâtir ve birbirini destekleyen pek çok haber de gelmiştir.

Bu esaslar, kendileriyle Allah'a boyun eğdiğimiz (kulluk ettiğimiz) temel esaslardır. Onlara inanan herkes, kardeşimiz ve dostumuzdur. Sözümüzü kabul edeni bu ilkelere çağırır ve bu ilkelere çağırana da icabet ederiz. Bu, dinimiz ve akidemizdir/mezhebimizdir. Âl-i Muhammed'in tertemiz fertleri de liderlerimizdir. Bize muvafakat eden kimse dostumuzdur. Bizden ayrılan kimseyle, Allah'ın Kitabının muhkem ayetleriyle delil getirerek tartışır ve onu üzerinde icma bulunan Resulullah'ın Sünnetine yönlendiririz. O bunları kabul ederse bizim bütün haklarımıza sahip olur, sorumluluklarımız da onun sorumluluğu olur. Bizden önceki kimselerden doğru yolu bulan herkesi de dost kabul ederiz. Bizim dostumuz ve düşmanımız hakkındaki davranış tarzımız Peygamberimizin davranış tarzının aynısıdır. Allah Rabbimiz, Muhammed nebîimiz, Kur'an imamımız, İslam dinimiz, sonumuz ölüm, toplanacağımız yer mahşer olup, durağımız ise bize va'd ve vaîd edilen yerdir. Allah'ın hükmü aramızda doğruyu yanlış belli edecektir. Kabul ettiğimizi kabul edenle dostluk ve kardeşlik vacib olur. Hakka muhalefetten, doğruya karşı inatlaşmaktan başka amacı olmayana gelince Allah onun hesabını görür ve hakkından gelir. Allah, bizimle onun arasında hükmedecek olan olup, o hükmedenlerin en hayırlısıdır.

Usûl bitti, hamd Allah'a, salât efendimiz Muhammed ve onun âline olsun.

293 Bu hadisile ilgili bir değerlendirme ve söz konusu hadisin Ehl-i Sünnet ve Şîa tarafından yorumlanmasıyla ilgili olarak bkz. Hüseyin Kahraman, "Şîa'da Bir Hidayet Rehberi Olarak Ehl-i Beyt ve 'Nuh'un Gemisi' Benzetmesi", *Ma'rife*, Ehl-i Beyt Özel Sayısı, yıl:4, sayı:3, Konya 2004, ss. 175-187. Çev.

KAYNAKÇA

- Abdullah b. Hamza, Ebû Muhammed Abdullah b. Hamza b. Süleyman b. Hamza b. Ali b. Hamza b. el-Hasan b. Abdirrahman b. Yahya b. Abdullah b. el-Hüseyin b. el-Kâsım b. İbrahim b. İsmail b. İbrahim Tabâtabâ b. el-Hasan b. el-Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib (614/1217), *Kitâbu 'ş-Şâfi*, I-IV (iki ciltte), Mektebetü'l-Yemeni'l-Kübrâ, San'a 1986.
- Abdu'r-Reffî, *Cumbiş-i Zeydiyye der İnan*, İntişârât-ı Âzâd-ı Endişân, Tahran 1359.
- Abrahamov, Binyamin, *The Theological Epistles of al-Kâsim ibn İbrâhîm*, (Basılmamış Doktora tezi-İbranice) Tel Aviv University 1981.
- Abrahamov, Binyamin, "al-Kâsim b. İbrâhîm's Argument from Design", *Oriens*, c. XXIX-XXX, ss. 259-284, ss. 277-280.
- Abrahamov, Binyamin, "Kâsım b. İbrahim'in İmâmet Teorisi", çev. Mehmet Ümit, *Gazi Üniv. Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005/1-2, c. IV, sayı: 7-8, ss. 155-179.
- Abrahamov, Binyamin, "The Tabaristânis' Question Edition and annotated translation of one of al-Kâsim ibn İbrâhîm's Epistles", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 11 (Jerusalem 1988), ss. 16-54.
- Alevî, Ali b. Muhammed b. Ubeydullah el-Abbâsî, *Siretü'l-Hâdî ile 'l-Hak Yahya b. el-Hüseyin*, tahk.: Süheyl Zekkâr, Beyrut 1972.
- Ali b. Bilal, Şeyh Ali b. Bilal el-Âmulî ez-Zeydî (IV/X. asır), *Tetimmetü mesa-bihi Ebi'l-Abbas el-Haseni*, (Ebu'l-Abbas el-Haseni'nin *el-Mesabih*'i ile birlikte), thk. Abdullah b. Abdullah b. Ahmed el-Husi, Mektebetü'l-İmam Zeyd b. Ali-Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekafiyye San'a-Amman 1422/2002.
- Arıkan, Adem, "Gılân'da Son Zeydî Yönetim (Âl-i Karkiyâ)", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 20 (2009) ss. 1-26.
- Aslan, İbrahim, Hasan b. Muhammed'in Cebir Risalesi ve Yahya b. Hüseyin'in Reddiyesi'nin Mukayeseli Değerlendirmesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜSBE, Ankara 2002.

- Aydınlı, Osman, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebu'l-Huzeyl Allaf*, Ankara Okulu yay. , Ankara 2000.
- Demirci, Kadir, *Zeydiyye'nin Hadis Anlayışı*, (Basılmamış doktora tezi) AÜSBE, Ankara 2005.
- Dölek, Adem, "Sekaleyn Hadisi ve Değerlendirilmesi", *Ma'rife*, Ehl-i Beyt Özel Sayısı, yıl:4 sayı:3 Konya 2004, ss. 149-173.
- Ebû'l-Abbas el-Hasenî, Ahmed b. İbrahim (353/964), *el-Mesâbih*, (Ali b. Bilal el-Amuli ez-Zeydi'nin *Tetimmetü Mesabihi Ebi'l-Abbasel-Haseni'si* ile birlikte), thk. Abdullah b. Abdullah b. Ahmed el-Husi, Mektebetü'l-İmam Zeyd b. Ali-Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekafıyye San'a-Amman 1422/2002.
- Eş'arî, Ali b. İsmail Ebû'l-Hasan, *Kitâbu Makâlâti'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfi'l-Musallîn*, thk. Helmut Ritter, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1980.
- eş-Şâmi, Cemal (der.), *Câmiu'l-İmam Zeyd b. Ali-I*, y.y., 1439/2017.
- Gökalp, Yusuf, *Şii Gelenekte Alternatif Bir İktidar Mücadelesi Erken Dönem Zeydilik*, Araştırma Yayınları, Ankara 2014.
- Gökalp, Yusuf, "Zeydiyye mezhebinin görüşleri, kültürel mirası ve İslam düşüncesine katkıları". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 7/2* (2007), ss. 95-112.
- Gökalp, Yusuf, *Zeydilik ve Taberistan'da Yayılışı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1999.
- Griffini, E. , "Lista dei manoscritti Arabi nuovo Fondo Della Biblioteca Ambrosiana di Milano", *RSO*, VIII (1917) ss. 605-6.
- Guidi, M. (nşr.), *La lotta tra l'islam et il manicheismo*, Roma 1927.
- Gündüz, Eren, *İmam Zeyd b. Ali el-Mecmû'u'l-Fıkhî Adlı Eseri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri*, Basılmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2007.
- Hâdî İlelhak, Yahya b. el-Hüseyin b. el-Kâsım er-Ressî (ö. 298/911), *Mecmûu resâili'l-İmâm el-Hâdî İlelhak el-Kavîm Yahya b. el-Hüseyin b. el-Kâsım b. İbrahim -er-Resâilu'l-usûliyye-*, thk. Abdullah b. Muhammed eş-Şazeli, Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye-Merkezü'l-Ehli'l-Beyt li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Amman-Sa'de 1421/2001.

- Hâdî İlelhak, *Kitâbu Usûliddîn akîdetü ehli'l-beyti't-tâhirîn*, (amlf, *Mecmûu resâil-i Hâdî ile'l-Hakk Yahya b. el-Hüseyn*, içinde ss. 191-196) thk. Abdullah b. Muhammed eş-Şâzelî, Menşûrâtu Ehli'l-Beyt li'd-Dirâseti'l-İslâmiyye, Sa'de 2001.
- Hâdî İlelhak, *Kitâbu Usûli'd-Dîn akîdetü ehli'l-beyti't-tâhirîn*, Merkezi Ehli'l-Beyt li'd-Dirâseti'l-İslâmiyye, Sa'de 1422/2001.
- Hâdî İlelhak, *Kitâbu'l-ahkâm fi beyâni'l-helâl ve'l-harâm*, I-II, Mektebetü'l-Yemeni'l-Kübra, San'a 1410/1990.
- Hâdî İlelhak, *Kitâbu'l-Müntehâb ve yelîhi eydan Kitâbu'l-Fünûn*, Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, San'a 1414/1993.
- Hâdî İlelhak, "Sünnet'in Anlamına Dair Bir Açıklama-Sünnet'in Kaynağının Rasulullah Olduğunu İleri Sürenlere Reddiye", çev. Kadir Demirci, *İslâmî İlimler Dergisi*, Yıl: 6, Sayı: 1, Bahar 2011, ss. 275-287.
- Hatîb, Sâlih Ahmed, *Zeyd b. Ali el-müfterâ aleyh*, Menşûrâtu Mektebeti'l-Faysaliyye, 1404/1984.
- Hayyât, Ebû'l-Hüseyn Abdurrahim b. Muhammed b. Osman, *Kitâbu'l-İntisâr ve'r-Reddu alâ ibni'r-Râvendî el-Mulhid*, Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye-Dâru'n-Nedveti'l-İslâmiyye, Beyrut-Kahire, 1987-1988.
- Hemdânî, el-Hasan b. Ahmed b. Ya'kub, *Sıfatu cezîreti'l-Arab*; thk. Muhammed b. Ali el-Ekva' el-Havâley, Dâru'l-Yemâme, Riyad 1974.
- Humeyd el-Muhallî, Humeyd b. Ahmed b. Muhammed el-Muhallî (ö. 652/1254), *el-Hadâiku'l-verdiyye fi menâkıbı eimmeti'z-Zeydiyye*, I-II, thk. Murtaza b. Zeyd el-Mahatvari el-Hasenî, Matbuatu Mektebeti Merkezi Bedr, San'a 1423/2002.
- Humeyd el-Muhallî, *el-Hadâiku'l-verdiyye fi menâkıbı eimmeti'z-Zeydiyye*, I-II, (Yazmadan Tıpkı Basım), Dâru Üsâme, Dimeşk 1985.
- İmârâ, Muhammed (nşr.) *Resâilu'l-Adl ve't-tevhîd*, I-II, tahk. Muhammed İmârâ, Dâru'l-Hilâl 1971.
- İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahya (840/1436), *el-Bahru'z-zahhâr*, c. I-V, Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, San'a 1988.
- Jarrar, Maher, "Some Aspects of Imamî Influence on Early Zaydite Theology" (*Islamstudien Ohne Ende* içinde ss. 201-223), DMG (Deutsche Morgenlandische Gesellschaft), 2002.

- Kâdî Hüseyin b. Ahmed, el-Fakîh el-Kâdî el-Hüseyin b. Ahmed b. Ya'kûb, *Sîretu'l-İmâm el-Mansûr Billah el-Kâsım b. Ali el-Iyânî*, thk. Abdullah b. Muhammed el-Habeşî, Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, San'a 1996.
- Kahraman, Hüseyin, "Şîa'da Bir Hidayet Rehberi Olarak Ehl-i Beyt ve 'Nuh'un Gemisi' Benzetmesi", *Ma'rife*, Ehl-i Beyt Özel Sayısı, yıl:4 sayı:3 Konya 2004, ss. 175-187.
- Kâsım el-Iyânî, İmam Mansur Billah Kâsım b. Ali b. Abdullah b. Muhammed b. Kâsım b. İbrâhım er-Ressî (ö. 393/1003), *Mecmûu Kütüb ve resâili'l-İmâm el-Kâsım el-Iyânî*, thk. Abdulkerim Ahmed Cedbân, Mektebetü't-Türâsi'l-İslâmî, Sa'de 1423/2002.
- Kâsım Ressî, Kâsım b. İbrâhım b. İsmâil b. İbrâhım b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib (246/860), *Mecmûu kütübi ve resâili'l-İmâm el-Kâsım b. er-Ressî*, I-II, tahk.: Abdülkerim Ahmed Cedbân, Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, San'a 1422/2001.
- Kâsım Ressî, "The Tabaristânis' Question Edition and annotated translation of one of al-Kâsım ibn İbrâhım's Epistles", thk. , İngilizce çev. ve notlar: Binyamin Abrahamov, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, c. 11 (Jerusalem 1988), ss. 16-54.
- Kâsım Ressî, *Kitâbu'r-redd ale'l-mülhid*, thk. Muhammed Yahya Sâlim Azzân, Dâru't-Türâsi'l-Yemenî, San'a 1992.
- Kâsım Ressî, *Anthropomorphism & Interpretation of the Qur'ân in the Theology of al-Qâsım bin İbrâhım Kitâb al-Mustarshîd*, tahk. , İngilizce çev. ve notlar: Binyamin Abrahamov, E.J.Brill, Leiden-New York-Köln 1996.
- Kâsım Ressî, *er-Redd ale'r-Râfida*, İmam Hanefi Abdullah, Dâru'l-Âfâkı'l-Arabiyye, Kahire 2000.
- Kâsım Ressî, *Kitâbu'r-Redd ale'l-Mücbire*, (*Resâilu'l-Adl ve't-tevhîd*, I-II, tahk. Muhammed Imârâ, Dâru'l-Hilâl 1971, içerisinde) c. I, ss. 143-156.
- Kâsım Ressî, *Al-Kâsım b. İbrâhım on The Proof of God's Existence Kitâb ed-Delîl el-Kebîr*, tahkik, Giriş ve notlarla İngilizce'ye çev. Binyamin Abrahamov, E.J. Brill 1990.
- Kâsım Ressî, *ed-Delîlü'l-kebîr fi'r-redd ale'z-zanâdika ve'l-mülhidîn ve yelîhi'r-redd ale'l-mülhid ve münazara*, tahk. İmam Hanefi Abdullah, Dâru'l-Âfâkı'l-Arabiyye, Kahire 2000.

- Kâsım Ressî, *el-Müsterşid alâ mezâimu'l-Müşebbihe ve'l-Mücessime*, thk. İmam Hanefî Abdullah, Dâru'l-Âfâkı'l-Arabiyye, Kahire 2000.
- Kâsım Ressî, *er-Redd ale'n-Nasârâ*, thk. İmam Hanefî Abdullah, Dâru'l-Âfâkı'l-Arabiyye, Kahire 2000.
- Kâsım Ressî, *el-Usûlu'l-Hamse*, (*Resâilu'l-adl ve't-tevhîd*, içerisinde c. I, ss. 141-142), thk-nşr. Muhammed İmâre, Dâru'l-Hilâl, Kâhire 1971.
- Kâsım Ressî, *Nakdu'l-Müslimîn li's-Seneviyye ve'l-Mecûs mea'r-redd alâ ibni'l-Mukaffâ*, nşr. Hanefî Abdullah, Dâru'l-Âfâkı'l-Arabiyye, Kahire 2000.
- Kazi, A.K. , "Notes On The Development of Zaidi Law", *ABR NAHRAIN*, c. II, Leiden 1960-1961 s. 36-40.
- Keskin, Mehmet, "Zeydî İmam Kâsım b. İbrahim er-Ressî'ye (246/860) Göre Şiî Fırkaların Tasnifi", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, sayı: 13 (Nisan 2015), ss. 33-47.
- Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf el-Kindî el-Mısırî (350/961), *Târihu vulâtu Mısır*, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, Beyrut 1987.
- Köse, Saffet, "el-Hâdî ile'l-Hak Yahya b. Hüseyin" mad., *DİA.*, İstanbul 1997, c. XV, ss. 17-18.
- Kummî/Nevbahtî, Ebu Halef el-Eş'ari (ö. 301/913)-Hasan b. Muhammed (300/912), *Şiî Fırkalar*, çev. Hasan Onat, Sabri Hizmetli, Sönmez Kutlu, Ramazan Şimşek, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2004.
- Madelung, Wilferd, *Der Imâm al-Qâsim ibn İbrâhîm und die Glaubenslehre der Zaiditen*, Walter de Gruyter & Co. Berlin 1965.
- Madelung, *Religious Trends in Early Islamic Iran*, The Persian Heritage Foundation, New York 1988.
- Madelung, "Kâsım b. İbrahim ve Hristiyan Teolojisi", çev. Mehmet Ümit, Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2002/2, ss. 325-334.
- Madelung, "al-Hâdî İla'l-Hak" (*EI*(2), Leiden 1980, ss. 334-335.
- Madelung, "al-Mansûr Billâh al-Kâsım b. 'Alî al-'İyânî", *EI*(2), c. VI, Leiden, E.J. Brill 1991, ss. 435-436.
- Madelung, "al-Rassî, al-Kâsım b. İbrâhîm", *EI* (2), Leiden 1994, c. VIII, s. 453.
- Makrizî, Takiyuddin Ahmed b. Ali b. Abdulkadir (845/1441), *Kitâbu'n-Nizâ ve't-tehâsum fima beyne benî Ümeyye ve benî Hâşim*, thk. Hüseyin Munis, Dâru'l-Meârif, Kahire 1984.

- Matteo, I Di, "Confutazione contro i Cristiani dello Zaidita al-Qâsim b. İbrâhîm", *Rivista degli Studi Orientali*, IX (1921-1923), ss. 301-364.
- Muhammed b. el-Kâsım er-Ressî, *el-Us 'ulü's-semâniyye*, tahk. Abdullah b. Hammûd el-Izzî, Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye-Merkezu'l-Adl ve't-Tevhîd li'd-Dirâsât ve'l-Buhûs ve't-Tahkîk, Ammân-Sa'de 2001.
- Murtazâ li Dînillâh, Muhammed b. Yahyâ b. el-Hüseyin b. el-Kâsım b. İbrâhim b. el-Hasan b. el-Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib (310/922), *Mecmûu kütüb ve resâili'l-İmâmi'l-Murtazâ Muhammed b. Yahya el-Hâdî*, thk. Abdülkerim Ahmed Cedbân, Menşûrâtu Mektebeti't-Türâsi'l-İslâmî, Sa'de 1423/2002.
- Murtazâ li Dînillâh, *Kitâbu'l-Usûl*, tahk.: Abdullah b. Hammûd el-Izzî, Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Sa'de-Ammân 1421/2001.
- Nâtık Bilhak, Ebû Tâlib Yahya b. el-Hüseyin b. Harun b. el-Hüseyin b. Muhammed b. Harun b. Muhammed b. el-Kâsım b. b. el-Hasan b. Zeyd b. el-Hasan b. Ali b. Ebi Talib (ö. 424/1033), *el-İfâde fî târihi eimmeti'z-Zeydiyye*, tahk.: Muhammed Yahya Salim İzzân, Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, Sa'de 1417/1996.
- Nâtık Bilhak, *Kitâbu's-siyer* (Eymen Fuad Seyyid, *Târîhu'l-mezâhibi'd-dîniyye fî bilâdi'l-Yemen hattâ nihâyeti'l-karni's-sâdisi'l-hicrî*, içinde ss. 281-283) Dâru'l-Mısriyyeti'l-Lübânîyye, Kâhire 1408/1988.
- Necâşî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ali, *Ricâlu'n-Necâşî*, I-II, thk. Muhammed Cevâden-Nâinî, Dâru'l-Advâ, Beyrut 1988.
- Nu'mân, Abdulfettah Şâyif, *el-İmâmu'l-Hâdî veliyyen ve fakîhan ve mücâhiden*, yy. . 1989.
- Onat, Hasan, *Emevîler Devri Şîi Hareketleri ve Günümüz Şîiliği*, TDV yay. , Ankara 1993.
- Öztürk, Resul, *Kâsım Ressî ve Zeydiyye Kelâmı*, Ahenk Yayınları, Van 2008.
- Sa'dî, el-Kâdî Abdullah Muhammed b. Hamza b. Ebi'n-Necm (646/1248) (der.), *Dureru'l-ehâdisi'n-Nebeviyye bi'l-esânîdi'l-Yahyaviyye*, thk. Yahya Abdülkerim el-Fudayl, Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, Beyrut 1982.
- Seyyid, Eymen Fuad, *Târîhu'l-mezâhibi'd-Dîniyye fî bilâdi'l-Yemen*, ed-Dâru'l-Mısriyyetu'l-Benâniyye, Kâhire 1988.
- Simonowitz, David, "Political Implications of the Zaydî Concept of Imamate in Early Medieval Yemen", *el-Mesar*, c. III, sayı: 2 (2002), ss. 23-40.

- Strothmann, R. , “Das Problem der literarischen Persönlichkeit Zaid b. ‘Ali” , *Der Islam*, 13 (1923).
- Şerefuddîn, Ali b. Abdilkerîm el-Fudayl, *ez-Zeydiyye Nazariyye ve Tatbîk*, Amman 1985.
- Ümit, Mehmet, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar*, İSAM Yayınları, İstanbul 2010.
- Ümit, Mehmet, *Zeydî İmâmet Düşüncesinin Teşekkülü*, Araştırma Yayınları, Ankara 2012.
- Ümit, Mehmet, “Kâsım Ressî ve Mecmûu Kütüb ve Resâil’i”, *İslâmî İlimler Dergisi*, yıl: 4, sayı: 1-2, (Bahar-Güz 2009) ss. 241-256.
- Ümit, Mehmet, “Hâdî İle'l-Hak ve Usûlü'd-Dîn Adlı Risalesi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007/2, c. 6, sayı: 12, ss. 119-141.
- Ümit, Mehmet, “Kur'an'a Yönelik Tahrif İddialarına Zeydi Tepki”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006/1, c. 5, sayı: 9, ss. 65-80.
- Ümit, Mehmet, “Usulü'd-Dine İlişkin İlk Zeydi Metinler”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007/1, c. 6, sayı: 11, ss. 81-102.
- Vecîh, Abdusselâm b. Abbâs, *A'lâmu'l-müellifin ez-Zeydiyye*, Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Ammân 1420/1999.
- Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Umran yay. , Ankara 1981.
- Yahya b. el-Hüseyin, Yahya b. el-Hüseyin b. el-Kâsım b. Muhammed b. Ali (ö. 1100/1689), *Gayetü'l-emani fi ahbari'l-kutri'l-Yemani*, thk. Said Abdulfetah Âşur, Daru'l-Katibi'l-Arabi, Kahire 1388/1968.
- Yaşaroğlu, Hasan, *Taberistan Zeydileri*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniv. Sos. Bil. Ens. , İstanbul 1998.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî (467-538/1075-1143), *Tefsîru'l-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vucûhi't-te'vîl*, c. I-IV, tertib ve tashih Muhammed Abdusselâm Şâhîn, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2002.
- Zeyd b. Ali, Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib (122/740), *Mecmûu kütübi ve resâili'l-İmâmi'l-A'zam Emîrü'l-Mü'minîn Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib*, tahk.: İbrâhim Yahya ed-Dersî el-Hamzî, Merkezü Ehli'l-Beyt li'd-dirasâti'l-İslâmiyye, Sa'de 1422/2001.

- Zeyd b. Ali, *Müsnedü'l-İmâm Zeyd*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ty.
- Zeyd b. Ali, *Kitâbu tesbîti'l-vasıyye*, Muhammed Yahya Sâlim İzzân, Dâru't-Türâsi'l-Yemenî, San'a 1412/1992.
- Zeyd b. Ali, *el-Vasıyye ve'l-imâme*, tahk.: Hasan Muhammed Takî Hakîm, Dâru'z-Zehrâ, Beyrut 1412/1991.
- Zeyd b. Ali, *Kitâbu tesbîti'l-vasıyye*, (*Mecmûu kütübi ve resâili'l-İmâmi'l-A'zam Emîrû'l-Mü'minîn Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib*, içinde ss. 195-212) tahk.: İbrâhim Yahya ed-Dersî el-Hamzî, Merkezu Ehli'l-Beyt, Sa'de 1422/2001.
- Zeyd b. Ali, *Kitâbu's-safve*, tahk.: Nâcî Hasen, Dâru'l-Advâ, Beyrut 1409/1989.
- Zeyd b. Ali, *Kitâbu's-Safve*, (*Mecmûu kütübi ve resâili'l-İmâmi'l-A'zam Emîrû'l-Mü'minîn Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib*, içinde ss. 218-250) tahk.: İbrâhim Yahya ed-Dersî el-Hamzî, Merkezu Ehli'l-Beyt, Sa'de 1422/2001.
- Zeyd b. Ali, *Tefsiru garibi'l-Kur'ani'l-mecid*, thk. Muhammed Yusufuddin, Hyderabad 1422/2001.
- Zeyd b. Ali, (nisbet edilir), *Tefsiru garibi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Cevad el-Hüseyni el-Celali, Mektebü'l-İ'lami'l-İslami, 1418 Kum.
- Zeyd b. Ali, *Cevâbu Zeyd b. Ali alâ Vâsıl b. Atâ fi'l-İmâme*, (*Mecmûu kütübi ve resâili'l-İmâmi'l-A'zam Emîrû'l-Mü'minîn Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib*, içinde ss. 352-353) tahk.: İbrâhim Yahya ed-Dersî el-Hamzî, Merkezu Ehli'l-Beyt, Sa'de 1422/2001.
- Zeyd b. Ali, *Kitâbu tesbîti'l-imâme*, (*Mecmûu kütübi ve resâili'l-İmâmi'l-A'zam Emîrû'l-Mü'minîn Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib*, içinde ss. 177-194) tahk.: İbrâhim Yahya ed-Dersî el-Hamzî, Merkezu Ehli'l-Beyt, Sa'de 1422/2001.
- Zeyd b. Ali, *Tefsîru Âyâtin min Kitâbillah*, (*Mecmûu Kütübi ve Resâili'l-İmâm Zeyd b. Ali*, içinde ss. 322-351), thk. İbrâhim Yahyâ ed-Dersî el-Hamzî, Merkezu Ehli'l-Beyt ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Sa'da 2001.